

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

**КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ 1591-1593 РР. В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ:
ВОЄННО-ПОЛІТИЧНО АСПЕКТ**

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, 621 групи
спеціальності 014

«Історія та археологія»

Яковишин Мар'яна Ігорівна

Керівник: к.і.н., асист. Ковалець Т.Р.

Рецензент: _____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 4

від «22» листопада 2023 р.

Зав.кафедрою _____ доц.Гуйванюк М.Р.

Чернівці – 2023

Анотація

Магістерська робота присвячена дослідженню питання козацьких повстань 1591-1593 рр. в Речі Посполитій. Об'єктом дослідження є козацькі повстання 1591-1593 рр. у Речі Посполитій. Предметом дослідження виступає воєнно-політичний аспект козацьких повстань 1591-1593 років. Метою даної роботи є сфокусування дослідження козацьких повстань 1591-1593 рр. на воєнно-політичних аспектах перебігу подій. В ході написання роботи авторка виокремила два розділи, в першому приділа увагу розвитку українського козацтва та становлення реєстрового козацького війська, а в другому приділила увагу передумовам, обставина та наслідкам козацьких повстання 1591-1593 рр. в Речі Посполитій, безпосередньо розглянувши битву під П'яткою мілітарний аспект даної події та історичні постаті, які брали участь в повстанні, а саме Криштофору Косинському та Янушу Острозькому .

Авторкою досліджено та узагальнено хід козацьких повстань 1591-1593 рр. в Речі Посполитій, а також зазначено, що попри поразку, яку отримали козаки під час бою, повстання кінця XVI ст. відіграли вагому роль в становленні історії України, оскільки зменшився тиск феодального гніту та значною мірою підвищився авторитет козаків у суспільстві, які на той момент набирались навичок відстоювання національних інтересів та формування свідомості нації.

Ключові слова: Криштофор Косинський, Януш Острозький, козацькі повстання, реєстрове козацтво, битва під П'яткою, мілітарний аспект.

Summary

The master's thesis is dedicated to the exploration of the Cossack uprisings of 1591-1593 in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The research focuses on the Cossack uprisings of 1591-1593 in the context of the Polish-Lithuanian Commonwealth, with an emphasis on the military-political aspects of these events. The objective of this work is to concentrate on the military-political aspects of the course of events during the Cossack uprisings of 1591-1593. The thesis is divided into two chapters. The first chapter addresses the development of Ukrainian Cossacks and the formation of the registered Cossack army, while the second chapter delves into the prerequisites, circumstances, and consequences of the

Cossack uprisings of 1591-1593 in the Polish-Lithuanian Commonwealth. It specifically examines the Battle of Pyatykha, the military aspect of this event, and the historical figures involved in the uprising, namely, Krzysztof Kosinski and Janusz Ostrogski.

The author investigates and summarizes the course of the Cossack uprisings of 1591-1593 in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Despite the defeat suffered by the Cossacks in battle, the uprisings at the end of the 16th century played a significant role in the shaping of Ukraine's history. They alleviated the pressure of feudal oppression, substantially increased the authority of the Cossacks in society, and contributed to the acquisition of skills in defending national interests and shaping the consciousness of the nation at that time.

Key words: Krzysztof Kosinski, Janusz Ostrogski, Cossack uprisings, registered Cossackhood, Battle of Pyatykha, military aspect.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВИЩА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ у 70-80-х рр. XVI ст	7
1.1. Суспільно-політичний аспект інтеграції українських земель до складу Корони Польської.....	7
1.2. Розвиток українського козацтва.....	18
1.2.1. Становлення та розвиток реєстрового козацького війська.....	18
1.2.2. Козацькі загони на службі у шляхти.....	24
РОЗДІЛ II. КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ 1591-1593 РОКІВ: ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ, РЕЗУЛЬТАТИ	35
2.1. Передумови та причини козацького повстання під проводом К. Косинського.....	35
2.2. Перша фаза повстання (серпень 1591 – лютий 1593 рр.). Битва під П'яткою.....	44
2.3. Друга фаза повстання (весна-літо 1593 рр.). Завершення конфлікту.....	61
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	77

ВСТУП

Актуальність. На сучасному етапі розвиток української держави відбувається в контексті складних суспільно-політичних умов. Одночасно із процесами культурної та національної консолідації, ми переживаємо складний період у відносинах із Російською Федерацією, перебуваючи в стані війни за власне виживання. Головною метою останньої є не лише фізичне підкорення, а й знищення української ідентичності, нашої історії та культури, а також повне руйнування історичної пам'яті.

Паралельно з цим відбувається активний процес інтеграції України в європейський культурний простір, здійснення всебічного вивчення та виявлення культурно-історичної спадщини. Збалансоване використання цієї спадщини та всебічне її збереження визначають загальнодержавне завдання, яке має стратегічне, гуманістичне, наукове і практичне значення.

Період від кінця XVI до першої чверті XVII століття став ключовим для українських земель, оскільки вони стали частиною нового державного утворення – Речі Посполитої. Цей час відзначився формуванням процесів національної ідентичності та уточненням державницьких політичних орієнтирів. Козацтво, яке виступало як новий соціальний клас, грає ключову роль у цих процесах, претендуючи на свої права та привілеї та маючи власне бачення суспільно-політичного розвитку.

Козацькі повстання кінця XVI століття виступали передвісниками змін. Першим з них було повстання 1591-1593 років під проводом Кшиштофа Косинського. Це подія, що викликає науковий інтерес, оскільки вона мала внутрішній суперечливий характер і розглядалася як братовбивчий конфлікт в межах Речі Посполитої.

З огляду на все вищесказане проблематика нашого дослідження є досить актуальною та викликає науковий та пізнавальний інтерес серед істориків.

Об'єктом дослідження є козацькі повстання 1591-1593 рр. у Речі Посполитій.

Предметом дослідження виступає воєнно-політичний аспект козацьких повстань 1591-1593 років.

Метою даної роботи є сфокусування дослідження козацьких повстань 1591-1593 рр. на воєнно-політичних аспектах перебігу подій.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання**:

- охарактеризувати військово-політичну складову входження українських земель до складу Речі Посполитої;
- проаналізувати особливості становлення українського козацтва;
- розкрити етапи становлення реєстрового козацького війська;
- виокремити передумови та причини козацького повстання під проводом К. Косинського;
- проаналізувати найважливіші події повстання ;
- визначити особливості завершення конфлікту, наслідки та значення.

Хронологічні рамки охоплюють період 1580-х – 1590-х років і характеризують підготовку і хід повстання Кшиштофа Косинського.

Територіальні межі дослідження визначають території Київщини, Брацлавщини, Поділля і Волині.

Методи дослідження. Для забезпечення всебічного вивчення головних аспектів досліджуваної теми було використано проблемно-хронологічний, порівняльний, біографічний методи. Проблемно-хронологічний метод дозволив виокремити внутрішню періодизацію окремих етапів. Необхідність застосування порівняльного методу зумовлена різними формами вирішенням «селянського питання» різними органами влади. Застосування психологічного методу дозволило викласти події, аналізуючи поведінку козаків, а біографічний метод допоміг простежити еволюцію поглядів К. Косинського. Належне місце в дослідженні посіли такі загальнонаукові методи, як системний, аналізу, синтезу, індукції і дедукції, узагальнення, моделювання тощо.

Історіографічною базою роботи виступають ґрунтовні праці відомих науковців, в яких розкрито передумови, етапи та історичні наслідки

козацького повстання 1591-1593 років. Історіографія проблеми досить значна, адже згадки про повстання під проводом Кшиштофа Косинського зустрічаються в усіх узагальнюючих працях з історії України. Події 1591 – 1596 років отримали більш-менш повне відображення у контексті історії козаччини або історії України польської доби. В другій половині ХІХ століття В. Антонович, досліджуючи козацькі рухи 1591-1596 років, прийшов до висновку, що «головна причина козацьких повстань полягала в порушенні станових козацьких прав і в порушенні польським урядом і шляхтою общинної будови з метою ввести польський порядок, заснований на шляхетстві» [17].

Найбільш ґрунтовно це питання висвітлено у працях В. Доманицького [26], в яких автор висловив оригінальну думку щодо стосунків козаків і князя Острозького. Він вважав, що козаки вдало використовували антиуніатські настрої князя і надавали діям проти шляхти релігійного забарвлення. Події 1591-1596 років зайняли належне місце у фундаментальній «Історії запорозьких козаків» Д. Яворницького [76]. Автор старанно подає фактаж подій, цитує цілі документи. Серед причин повстань виділяє економічний фактор – «загальне збідніння народу в державі» внаслідок свавілля польських панів. М. Грушевський [24] провів скрупульозний аналіз всієї сукупності проблематики, пов'язаної з козацтвом тих часів.

Серед праць які безпосередньо розкривають загальні особливості розвитку українських земель наприкінці ХVІ століття дослідження Л. Войтовича [21], В. Горобця [23], О. Жук [27], І. Крип'якевича [37; 38], В. Макарчук [44], М. Мірошніченко [48], І. Романько [53].

З кінця 80-х років ХХ століття знову з'являються праці прямо чи опосередковано пов'язані з історією козацьких війн ХVІ століття. Це дослідження С.Плохія [50], Н.Яковенко[72-75], у яких приділено увагу стосункам шляхти і козацтва. Низку нових документів підготовували до публікації Ю. Мицик [47], Л. Зашкільняк [30, 31]. Ґрунтовною є монографія С.Леп'явка «Козацькі війни кінця ХVІ ст. в Україні» [41]. Праця присвячена

першому і одному з найбільших козацьких рухів в історії України. У ній докладно розглядаються причини польсько-козацького конфлікту, повстання Кшиштофа Косинського 1591-1593 років і їх вплив на суспільну свідомість.

Аналіз особливостей передумов, перебігу та історичних наслідків козацького повстання 1591-1593 років здійснили у своїх дослідженнях Д. Вирський [19], О. Гуржій [25], В. Смолій [34], П. Кралюк [36], М. Парахіна [49], Н. Полонська-Василенко [51], Б. Черкас [64], В. Щербак [66-70].

Варто відзначити і польську історіографію козацьких повстань. Першими історичними творами, у яких висвітлювалися ці події, були хроніки Й.Бельського і Р.Гейденштейна. Вона є досить складним історіографічним явищем.

Таким чином можемо зазначити що історіографія з нашої проблематики є ґрунтовною для висвітлення суспільно-політичний розвиток України у складі Речі Посполитої у другій половині 16 століття. та наростанню козацького повстантського руху, його воєнно-політичні аспекти. Разом з тим в сучасній українській історіографічній науці немає комплексної праці, яка б повно висвітлювала воєнно-політичний аспект козацького повстання 1591-1593 років.

Джерельну базу даного дослідження становлять в першу чергу збірники історичних документів, які містять джерела, що допомагають прослідкувати основні аспекти досліджуваної проблематики. Для кращого розуміння епохи цікавим є документ «Ектезис, або коротке зібрання справ, які відбувалися на партикулярному, тобто помісному, синоді в Бресті Литовському» [1], де можна побачити оригінали документів про учасників унії, позиції різних сторін та інші офіційні документи сторін.

Багато матеріалів з даної проблематики вміщено у «Жерелах до історії України-Руси» [2], а саме історичні документи часів прийняття формування реєстрового козацтва. Також можемо відзначити як один із видів джерел спогади зарубіжних діячів, мандрівників, яка в досліджуваний нами час перебували на українських землях, та залишили свої свідчення. До таких

віднесемо «Щоденник» Еріха Лясоти [5], в якому автор подає унікальний матеріал не тільки щодо подій 1593 року, але і щодо історії козаччини кінця XVI століття в цілому. З вітчизняних дослідників того часу вартим уваги є Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки [4].

Окремо варто відзначити групу польських джерел, які розкривають з різних сторін відносини між козаками і шляхтою, містять офіційне листування, постанови сеймів, офіційні документи та ухвали, серед них праці польського хроніста Йоахима Бельського [8], Райнгольда Гейденштейна [10]. Їх значення полягає в тому, що вони дають цілісну канву подій і тому тривалий час, разом із опублікованими листами Жолкевського, служили для вчених кістяком історичного матеріалу при дослідженні подій 1591-1593 років. Оскільки обидва автори хронік широко використовували сучасні джерела, то подані ними факти і нині дозволяють заповнити деякі інформаційні прогалини. Художньо-емоційний відгук про козацький рух під проводом К. Косинського зробив придворний поет князів Острозьких Сімон Пекалід у поемі «Про острозьку війну під П'яткою проти низових» [6].

В цілому джерельна база хронологічно розміщується дуже нерівномірно. Тому деякі з подій можна розписувати майже по дням, а інші доводиться відтворювати, виходячи з гіпотетичного відтворення на підставі поодиноких згадок.

Структура дослідження. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВИЩА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ у 70-80-х рр. XVI ст.

1.1. Суспільно-політичний аспект інтеграції українських земель до складу Речі Посполитої

Розглядаючи період входження українських земель до складу Речі Посполитої варто виокремити суспільно-політичний аспект, який є досить вагомим етапом у історичному розвитку та суттєво вплинув на формування політичної та соціальної структури територій, які увійшли до складу Речі Посполитої. Зміцнення Королівства Польського сприяло глибшому розумінню становлення українського суспільства та його відношення до центральної влади. Адже особливості політичного устрою, правових норм, соціальних відносин та культурного впливу Корони Польської мали значний вплив на українське населення.

Утворена 1 липня 1569 року в Любліні Річ Посполита як федерація Корони Польської та Великого князівства Литовського проіснувала аж до 1795-го, коли внаслідок третього поділу була стерта з політичної карти тогочасного світу. Польська шляхта переслідувала досить прозаїчні справи, що турбували їх на той час. Велике князівство Литовське потерпало від війни, що велася з Московським царством, а Королівство Польське прагнуло нових земель і готове було прийти на допомогу. Тому прагнення до унії з'явилося з двох боків і було одним з головних на порядку денному кожного із сеймів.

У результаті цього, на геополітичній мапі Європи виникла нова держава, яка на довгий час тісно пов'язала історію польського, литовського, білоруського і українського народів. Однозначно ця подія фактично до кінця XVIII ст. радикально змінила політичну ситуацію в цілому регіоні і залишала широкий відлуння, яке відбивалося протягом XIX і XX століть. І навіть сьогодні ми неодноразово звертаємося до спільної сторінки історії України і Польщі, аби по-новому збагнути значення і наслідки тієї далекої події та позбутися тих шаблонів, які все ще панують у нашому суспільстві [23, с. 167].

Варто також відзначити, що шлях до цієї унії був тривалим і охопив кілька проміжних унійних актів, укладених протягом 1385-1569 рр. Вольове рішення щодо укладення реальної унії було прийняте Зигмунтом Августом, останнім представником династії Ягеллонів, на початку 1560-х років. Об'єднання стало результатом зовнішньої небезпеки для обох держав, так само, як у 1385 році. Протягом тривалих воєн із Московією наприкінці XV – у першій третині XVI століття Велике князівство Литовське втратило майже третину своєї території. Поштовхом до угоди в 1560-х роках стало загострення відчуття загрози, особливо після Лівонської війни, початок якої відзначився у 1562 році. Втрата Полоцька в 1563 році та інші військові невдачі поглиблювалися слабкістю литовсько-руського війська та скрутним економічним положенням переобтяженого податками населення [59, с. 147].

Ще задовго самої унії, польський король провів ряд реформ, які мали сприяти уніфікації укладу Великого князівства Литовського на зразок польського. Вже у 1565–1566 роках на Вільнюському сеймі були запроваджені істотні зміни, серед яких прийняття Другого Литовського статуту та адміністративної реформи, що сприяла поділу території на воєводства і повіти. Згідно з цими нововведеннями у місцеві суди (підкоморські, гродські та земські) і сеймики вводились основні польські шляхетські інституції. Водночас король вирішив відмінити ті обмеження в законодавстві, які стосувалися православної шляхти. Для цього він випустив два привілеї, у 1563 та 1568 роках, які гарантували однакові права шляхті, незалежно від західного чи східного обряду [73, с. 184].

Після тривалих дебатів, 10 січня 1569 року у Любліні відкрився спільний сейм, де одразу й проявилися різкі розбіжності в поглядах щодо майбутнього державного устрою. Литовські представники сприймали його як федеративне об'єднання двох рівноправних держав, тоді як польські настоювали на беззаперечній інкорпорації Великого князівства Литовського. «Після двох місяців переговори зачепили стіну, і стало відомо, що угода була важко досяжною» [59, с. 149].

Відповідно до цього, **король змушений діяти рішуче: 5 березня оголосив про включення Підляшшя і Волині до Польського Королівства**, підготувавши універсали і листи до князів, шляхти та урядників, закликаючи їх з'явитися на сейм для складення присяги вірності королеві. Терміни для присяги були визначені на 27 березня для підляшан та 3 квітня для волинян [72, с. 226].

Однак, у передбачений термін волинські князі та шляхта відмовилися скласти присягу, висловивши свої погляди у вигляді окремої петиції до короля (Луцьк, 29 березня 1569 р.), що призвело до кваліфікації сучасними істориками цього вчинку як вияву волинського регіоналізму [53]. Цікаво, що король виявив гнучкість, згодившись на компроміс та враховавши більшість вимог волинської шляхти, зокрема, у справі мовності [72, с. 227].

Після узяття присяги на вірність Короні в травні, делегація волинської шляхти активно сприяла у підготовці інкорпораційного привілею (27 травня), що дозволило їм отримати вигідні умови. Забезпечено гарантії для волинян на збереження всіх їхніх прав, мови та релігії. Особливу вагу надавалося тому, що «на Волині не буде проведено езекуційну реформу, а князі зможуть зберегти свої титули – це було особливо важливо для місцевих магнатів» [65, с. 7].

Під такими ж умовами волинська шляхта активно підтримала інкорпорацію Київщини (6 червня). Багато вчених відзначають, що позитивне ставлення української шляхти до унії було визначене прагматизмом. Цей підхід виникає із бажання зберегти три пов'язані між собою воєводства в рамках єдиної суспільно-політичної системи. Крім того, «унія з Короною обіцяла більше надій на захист від деспотичної Москви» і навіть татарських нападів [80, с. 8]. Важливим фактором у рішенні волинської шляхти виявилось ставлення князів, які погодилися приєднатися до Корони за умови збереження свого статусу і престижу. Це відкривало їм перспективу розширення політичного впливу в Короні. Зауважено, що в цій ситуації станові інтереси виявилися важливішими, ніж релігійні та національні чинники. Здається, що останні відіграли менш значущу роль, а їхнє порушення в інкорпораційних

привілеях було спрямовано скоріше на створення сприятливого клімату навколо самої інкорпорації [80, s. 8].

До закінчення сейму волинські послы сідали разом із польськими, беручи участь у переговорах з приводу унійних питань. Вони навіть пропонували коронним представникам ефективні стратегії для впливу на дискусії з литовцями. Волиняни виявили солідарність з послами інших українських земель, які стали частиною Корони до 1569 року, зокрема у питанні регламентації мит. Після тривалих переговорів поляки та литовці досягли згоди, і король видав акт про об'єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського. І 1 липня сейм схвалив нову польсько-литовську унію. Цим документом встановили створення об'єднаної держави – Речі Посполитої – «з окремими виконавчою владою, скарбом, монетною системою, військом, судочинством». Основними спільними елементами для обох держав, окрім монарха, були законодавчий орган – сейм (сенат і посольська ізба) та закордонна політика. Литовська шляхта отримала рівні права з коронною [74, с. 133]

Польським магнатам і шляхті дозволялося придбати земельні володіння в Великому князівстві Литовському, а литовським – у Короні. Для князів інкорпорованих земель зберігалися їхні родові титули.

Унійні привілеї для української шляхти виправдали її очікування. У привілеях Волинського, Брацлавського та Київського воєводств зазначалося, що вони приєднуються до Польського королівства як «рівні до рівних, вільні до вільних». Водночас підтверджувалося збереження старовинних кордонів з вже встановленою системою самоврядних інститутів шляхти та судово-адміністративних органів. Гарантувалася дія Литовського статуту, збереження «руської мови» в місцевому діловодстві та побуті. Усі місцеві уряди, почесні титули та пільги мали застосовуватися виключно до мешканців відповідного українського воєводства, незалежно від їхнього віросповідання. Таким чином, унійний акт 1569 року гарантував культурно-адміністративну автономію для мешканців приєднаних земель в межах Речі Посполитої [62, с. 99].

Розглядаючи наслідки та історичне значення Люблінської унії, історики підкреслюють, що цей союз означав об'єднання двох «політичних націй» – шляхти Польського королівства та Великого князівства Литовського. Хоча шляхетське господарство переважало у громадському житті, а польська мова домінувала в культурі Речі Посполитої, важливим залишається те, що історія цієї унії об'єднала долі мешканців різних народів, подолавши економічні, правові, етнічні та релігійні розділи. У соціальних умовах XVI–XVIII ст. ці спільноти не існували в ізольованих культурних гетто, але спільно існували, взаємодіяли та збагачували одна одну. Ці взаємозв'язки мали подальший вплив на розвиток культурних відносин між Польщею та Росією. До початку XVIII століття Річ Посполита виступала ключовим посередником, який допомагав Росії адаптувати елементи західноєвропейської культури [60, с. 152].

Учасники Люблінського сейму у 1569 році вважали укладення унії необхідністю об'єднання сил перед зростаючою військовою загрозою з боку Московії. Більшість литовських і білоруських істориків, визнаючи це як ключовий момент підписання унії, підкреслюють, що цей акт врятував Велике князівство Литовське від московської агресії та запобіг поширенню східної деспотії на литовські території. Створення Речі Посполитої виявилось ефективним стримуючим фактором для татарської експансії на українські землі.

Новоутворена держава стала однією з наймогутніших в Європі військово-політичних сил, вирізняючись політичною стабільністю, внутрішньою злагодою і релігійною толерантністю в умовах кривавих конфліктів на континенті (релігійні війни у Франції, реформаційні конфлікти в німецьких князівствах, інквізиція в Іспанії, опричний терор у Московії тощо). Протягом XVI–XVIII століть Річ Посполита стала однією з найбільших європейських держав, з територією площею 815 тис. км² та населенням приблизно 8 мільйонів осіб різних етносів і віровизнань. Польща мала переважаючий

статус в Речі Посполитій завдяки приєднанню Підляшшя, Волині, Брацлавщини та Київщини [46, с. 153].

Розглядаючи вплив Люблінської унії на українські землі, важливо відзначити, що вона створила умови для єднання українців, які раніше проживали на різних територіях. З скасуванням міждержавного кордону та зміною державної належності новоприєднаних воєводств посилювалися міграційні процеси. Відзначився особливо переселенський потік галицької шляхти на Волинь і Київщину, яка відчувала привабливість служби на княжих дворах. Польська та галицька шляхта, яка прибула з коронних земель, з часом інтегрувалася в місцеві спільноти, відіграючи «ключову роль у суспільно-політичному та культурному житті Волині й Наддніпрянщини» [45, с. 507]. Масова колонізація також призвела до значної міграції простолюду з західних областей у східному напрямку і сприяла господарському освоєнню незаселених територій Брацлавщини та Київщини. Наслідком цього був значне демографічне зростання: чисельність населення на південно-східних територіях у період від 1569 до 1648 років зросла на 20-30% [65, с. 10].

Разом із колонізаційним рухом Люблінська унія істотно сприяла процесам урбанізації. Заснування нових міст і містечок супроводжувалося наданням їм самоврядування на основі магдебурзького права. Поява нових поселень у Волинському, Київському, Брацлавському воєводствах, а пізніше, після 1633 року, і в Чернігівському воєводстві в останній третині XVI століття та у першій половині XVII століття, можна порівняти із появою грибів після важкого дощу. Наприклад, лише протягом перших десятиліть після унії на Волині виникло приблизно 50 нових містечок, а до середини XVII століття ця кількість зросла до 11263. Урбанізаційні темпи Київщини і Брацлавщини були меншими, проте й ці регіони активно відчували вплив зазначених процесів. Наприклад, якщо на етапі Люблінської унії у Київському воєводстві було майже 300 міст і містечок, з яких третина функціонувала за магдебурзьким правом, то напередодні унії тут статус міста мали лише 12 населених пунктів, і лише 3 із них користувалися магдебурзьким правом [35, с. 211].

Коли XVI століття йшло до завершення, локаційна активність розпочала охоплювати лівобережну частину Київського воєводства, а пізніше – Чернігівського. Ці процеси протягом XVII–XVIII століть тривали, навіть не зважаючи на те, що ці території вже не входили до складу Речі Посполитої. Розташування нових міст на південно-східному кордоні, ведення будівництва оборонних замків відіграло важливу роль у протистоянні татарським нападам. Слід відзначити, що у XVI столітті міські влади міст Волині і Наддніпрянщини були тісно пов’язані з місцевими православними міщанами, і лише на початку 1620-х років у деяких волинських містах можна помітити серед райців осіб із польськими прізвищами, що може свідчити про їхню належність до католицької віри [51, с. 375].

З великим захопленням українська шляхта висвітлювала унію, діючи віддано та з великим ентузіазмом. Її надії на покращення власного становища, наслідуючи приклад польської шляхти, були виправдані. Бурхливий розвиток шляхетських свобод, визволення шляхти від магнатського владарювання – ці процеси, які розгорталися в Польському королівстві протягом XVI століття, також охопили південно-східні території Речі Посполитої. З 1569 по 1648 роки шляхта Волині, Київщини та Брацлавщини інтегрувалася в стандарти правової та політичної культури коронної шляхти, успішно адаптуючи інституцію сеймику. Ці шляхетські асамблеї відігравали важливу роль у політичному житті українських земель, ставши основними органами представництва та самоврядування шляхти. Подібно до інших регіонів держави, сеймики на українських теренах виконували численні функції. Передусім, вони були пов’язані з парламентською системою Речі Посполитої. Шляхта Волині та Наддніпрянщини обирала своїх послів до загального сейму, а також кандидатів на урядові посади в повітових судах, депутатів до коронного трибуналу і т. д. [24, с. 414].

«Культурне та суспільне піднесення, що спостерігалось після Люблінської унії на українських землях, – М. Грушевський охарактеризував – як українське національне відродження» [24, с. 415]. Адже в цей час було

відкрито Острозьку академію, Києво-Могилянський колеґіум, братські школи, впроваджувалися реформаторські ідеї у сфері шкільної освіти, відновлення друкарень, і в результаті масовий друк та поширення оригінальної полемічної літератури, а також просвітницька діяльність українських інтелектуалів. «Для шляхетської молоді відкрилися перспективи навчання в університетах Центрально-Східної і Західної Європи. Поширення ренесансної культури й латинського письменства, відкриття езуїтами мережі навчальних закладів в українських міста створили можливості для здобуття освіти молоддю зі шляхетських і міщанських родин середніх статків. При цьому, згідно з останніми дослідженнями, випадки конверсій на католицтво православних учнів із Волині і Наддніпрянщини були доволі не численними» [26, с. 16].

«Культурна революція» відзначилася впливом на формування як політичної культури, так і національної свідомості українського народу. «Аналізуючи новаторські ідеї українських інтелектуалів, зокрема у «Палінодії» Захарії Копистенського (1621 р.) та «Протестації» Йова Борецького (1621 р.)», – Н. Яковенко вказує, що ці твори закладали основи концепції договірних відносин між руським народом і володарями держав, що об'єднали колишні києво-руські князівства. Ця договірна теорія об'єднання Русі з Короною Польською та Великим князівством Литовським передбачала наявність третього рівноправного члена Речі Посполитої. Ця ідея, хоч і не була успішною у 1620-1640-х роках, згодом була перевірена на практиці у Гадяцькій угоді 1658 р. [72, с. 93].

Цікавим є аналіз наслідків унії та її ролі в розвитку національної свідомості українців, який здійснив Є. Боженцький в зарубіжній історіографії. Він вбачає, що унія «була рішучим пунктом в історії України. Несучи нові громадянські та політичні ідеї і створюючи умови для розвитку локального патріотизму в інкорпорованих воєводствах, вона сприяла створенню світського суспільства та культурно-політичної спільноти, необхідної для формування національної свідомості. Таке суспільство спочатку розвивалося в межах руського шляхетського стану, а згодом поширилося на козацтво

завдяки старшині, яка мала шляхетське коріння. Ці процеси сформували стійкі основи української національної свідомості в реакції на різноманітні виклики, викликані Люблінською унією» [74 с. 154].

Приєднання українських територій до Корони мало особливості, які шляхта відзначала в умовах угоди з Польщею. Головною метою було захистити український народ від польського впливу та зберегти його історичну ідентичність. Щоб досягти цієї мети, шляхта висувала умови на сеймі, серед яких ключовою було збереження української мови як офіційної в усіх документах, включаючи судові процеси та акти королівської канцелярії [27, с. 25]. В грамоті про приєднання Волинської землі було прописано: «Акти по всіх судовим справам, в громадських і земських судах, такі як повісті, записи у книгах і інші документи, а також всі наші укази, що видавалися з королівської канцелярії, і листи, відправлені у всіх справах як королівськими, так і земськими коронними, повинні бути написані тільки російською мовою назавжди». Це положення повторювалося в акті про приєднання Київщини [2, с. 88].

Проте, невелика кількість українських магнатів підтримувала ідею приєднання до Польщі, вони мали намір отримати рівні права та привілеї нарівні з польською аристократією. Водночас, більшість української шляхти була примушена скласти присягу короні під тиском, який визначався королівським указом. Оголошене звинувачення спротиву владі та порушення законів, могли стати підставою для конфіскації їхніх маєтків [22, с. 123].

Також, на Люблінському сеймі 1569 року спеціальна увага була приділена українським землям Наддніпрянщини, які, згідно з умовами унійного акту, переходили з Великого Князівства Литовського до Королівства Польщі. Також учасники сейму прийняли рішення влаштувати перепис територій, які стали спустошеними внаслідок татарських нападів, з метою оцінки їхньої придатності для майбутнього заселення та будівництва оборонних споруд. Уже в 1570 році це обстеження призвело до складання перепису пустельних українських земель [73, с. 244-245].

Польський королівський уряд сприяв активному інкорпораційному процесу, створюючи зручні умови. Українським містам прикордоння надавалися певні податкові та митні пільги. Жителям цих міст, відомим як «люди українні», серед яких купці з українських міст Канева, Черкас, Переяслава, Вінниці, Брацлава, Білої Церкви та інших отримали повністю звільнення від мита за торгівлю на всій території Речі Посполитої. «Міщани цих міст не обкладалися звичайними податками, але зобов'язані були при виїзді на оборонні походи проти татар виходити з загоном місцевих намісників, мати при собі коней та зброю» [75, с. 267]. Ця захисна політика уряду, разом із приватною ініціативою тих, хто не боявся оселятися поруч з татарськими шляхами, сприяла швидкій колонізації «українних земель».

Отже, необхідність швидкого населення незаселених територій України спершу виникла на рівні держави, оскільки головним завданням було забезпечити безпеку на південних кордонах. Однак визнано, що передача земель у приватну власність є одним із найефективніших кроків для втілення цієї ініціативи. Цей процес розпочався ще після унії 1569 року і отримав підтвердження рішеннями сеймів за часів Стефана Баторія, а зокрема, набув значного розмаху за панування Сигізмунда III [20, с. 78].

Успіхи в освоєнні українських земель після Люблінської унії переважно визначалися економічною ініціативою місцевих князів та поміщиків, які на власні кошти будували малі фортеці та засновували нові поселення на своїх приватних землях. Важливу роль у цьому процесі відігравали також особи, які обіймали посади старост на державних землях. Ключовими представниками влади в країні стали магнати та шляхта. Спроби польських королів та прихильників зміцнити королівську владу та припинити сваволю магнатів, які були головними підбурювачами феодальної анархії, завершувалися невдачею. «Магнати визначали долю Речі Посполитої в протиріччі з національними інтересами країни» [9, с. 166].

Держава, яка повинна була слугувати своєрідним «мостом» між Заходом і Сходом, з кінця XVI століття стикнулася з численними внутрішніми

конфліктами, насамперед національно-релігійного характеру, що виникли внаслідок Берестейської унії 1596 року. Ці конфлікти лише посилювалися через відмову королівського двору визнавати «третю силу», яку утверджувала українська шляхта та козацька сила. Загострення національно-релігійних суперечностей було ускладнено відсутністю бажання проводити необхідні суспільні реформи, що призвело до початку Національно-визвольної революції 1648-1657 років. Наслідком руйнівних війн середини та другої половини XVII століття стала тривала політична та економічна криза в Речі Посполитій, яка тривала до поділів наприкінці XVIII століття [9, с. 166].

Отже, підписана у 1569 році Люблінська унія стала вирішальним етапом в історії України, реалізуючи політичну програму об'єднання двох сусідніх держав, двох «політичних народів», на завершення якої знадобилося практично два століття. Докладний аналіз цього процесу та його наслідків, незважаючи на велику історіографію даної теми, міг би стати предметом окремої книги. Однак, безсумнівно, вибір польського короля в якості сюзерена для українських земель на той час був обдуманим і реалістичним, оскільки Люблінська унія відкривала широкі перспективи на майбутнє. На жаль, політичні та ідеологічні викривлення моделі суспільства, зокрема різке відхилення від принципів релігійної терпимості, призвели до глибокої політичної кризи, яка знайшла логічне розв'язання у руйнівній війні середини XVII століття. Безперечно, як показують сучасні дослідження істориків, наслідки унійного акту 1569 року для кожного з народів багатоетнічної Речі Посполитої були різними, але незважаючи на всі плюси і мінуси, ця подія мала без перебільшення історичне значення.

1.2. Розвиток українського козацтва

1.2.1. Становлення та розвиток реєстрового козацького війська

Становлення та розвиток реєстрового козацького війська в історії України представляє собою важливий етап, який відображає складні та динамічні зміни у соціально-політичній сфері та військовому устрої країни.

Намагаючись розглянути процес формування та еволюції реєстрового козацького війська, варто визначити його взаємодію з шляхетським класом та центральною владою Речі Посполитої. Важливо розглянути історичний контекст формування реєстрового козацтва, а також реформи, які вплинули на його структуру й функціонування, та оцінити вплив цього процесу на українське суспільство в цілому. Під час аналізу козацького війська в рамках його реєстрації та взаємин з шляхтою, ми спробуємо розібратися у динаміці та значущості цього явища для формування національної ідентичності та політичних структур сучасного українського суспільства.

У цьому розділі вивчимо основні історичні чинники, що сприяли виникненню реєстрового козацького війська, розглянемо його юридичний статус, організаційну структуру та функціональні аспекти. Також буде проаналізовано вплив реєстрового козацтва на внутрішньополітичну та військову обстановку в Україні, а також взаємовідносини з Польським королівством.

Визнання козацтва окремою соціальною групою українського суспільства напряду пов'язана з формуванням списків, тобто реєстрів, де встановлювали винагороду за військову службу. Такі приклади формування найманого війська у період пізнього середньовіччя та раннього нового часу у європейській історії було досить відомими. Однак в Україні цей процес характеризувався тим, що козацькі загони проходили шлях від простого вояка-найманця до становлення унікальної категорії людей з визначеними соціальними правами та привілеями. В часи іноземного володарювання цей процес тривав довго [67, с. 6]. Постійні зустрічі і сутички з татарськими вершниками, змушували уряд Великого князівства Литовського регулярно звертатися до послуг окремих груп українського козацтва в кінці XV ст. Водночас представники польської адміністрації в південноукраїнських землях, основним завдання яких було наглядати за несенням прикордонної служби, підтверджували, що козацькі загони нероз стримували грабіжницькі акції ординців.

«Воєводи Києва, такі як Дмитро Путятич, Костянтин Острозький, а також старости черкаські та канівські, включаючи Остафія Дашковича, Андрія Пронського, Василя Тишкевича, Івана Пенька, Оникія Горностая і Федора Сангушка, утримували тісні зв'язки з козаками, забезпечуючи їх конями, зброєю та провіантом» [60, с. 27]. За цю підтримку отримували вони частину здобичі, награбованої під час походів. Ці тимчасові зв'язки між представниками місцевої влади і козаками сприяли участі останніх у конвойних командах для захисту воєводських або старостинських осіб під час подорожей або для відбиття нападів татар на замок.

Твердий контроль, який південноукраїнські старости мали над козаками, розглядався як єдиний ефективний захід для протидії татарським нападам, і це було повідомлено урядові неодноразово. Їхню пропозицію висунули на засіданні державної ради Великого князівства Литовського у 1524 р., де обговорювалося питання включення козацьких загонів для забезпечення прикордонної безпеки [55, с. 112]. План передбачав виділення кількох сотень копійок з державної казни на ці потреби, і відповідальність за його втілення покладалася на київських державців Семена Полозовича та Криштофа Кмітича. Неуспіх цього проекту визначався, головним чином, фінансовими труднощами. Тим не менше, ідея забезпечення безпеки південного кордону за допомогою козаків залишалася актуальною. Під час сейму в Пьотркові в 1533 році черкаський староста Остафій Дашкович знову висунув козацьке питання на обговорення, аргументуючи потребу постійного утримання «на Дніпрі дві тисячі чоловік, які на човнах захищали б перевезення від татар, а також декілька сотень кінноти для доставки їм провіанту. Крім того, потрібно було звести фортеці на островах, що розташовані у великій кількості на Дніпрі, і заснувати міста поблизу них» [84, с. 228]. Здається, що набір козаків проводився у зв'язку з потребою протистояти татарській агресії. Однак уряд не був готовий витратити кошти на будівництво оборонних споруд у далекій південній частині кордону та виплачувати козакам за їхню службу.

Тим часом уряд намагався контролювати групу населення, яка відмовлялася визнавати будь-яку владу і продовжувала зростати за численністю. В 1541 році відбулася ще одна спроба провести перепис козацтва під час активних походів запорожців на татарські улуси. 21 липня Сигізмунд І вислав грамоту черкаському старості, князю Андрію Пронському, де містились строгі вимоги: «не дозволяти козакам завдавати шкоди тамешнім улусам татарським» [83, с. 215]. У цьому документі також йшлося про висилання до Черкас королівського представника Стрета Солтановича з метою «занесення всіх козаків черкаських до реєстру» [81, с. 219].

Відомості про результати цієї місії у відомих джерелах відсутні. Важливим є сам факт, що влада прагнула скористатися військовим потенціалом запорожців у своїх власних цілях. Цей задум згодом успішно розпочав втілювати князь Дмитро Вишневецький, староста Канева і Черкас. Слабка виконавча влада в державі ускладнювала стримування козаків у здійсненні степових промислів і морських походів, що супроводжувалися протиборством з татарами. Тобто уряд продовжував розглядати можливість вирішення «козацького питання». Найбільше під час Лівонської війни (1558-1583) з'явилася необхідність в поповненні збройних сил. «Воєвода Костянтин Острозький з Києва та староста Олександр Вишневецький з Черкас запрошували козаків на службу «за даток і живність» [70, с. 141]. Так здійснювався традиційний для того часу найм війська за грошову винагороду. І для ведення обліку козаків користувалися списками або реєстром. У листопаді 1561 року спеціальні листи були відправлені до воєвод Вітебська, Полоцька і Києва, а також до старост і державців, що перебували неподалік від кордону з Московією.

Криза узвичаєного способу мобілізації військ у Великому князівстві Литовському призвело до залучення козаків до служби. «Князі та шляхта не прагнули швидко виконувати «земську службу», і система посполитого рушію вважалася застарілою» [68, с. 74]. Весною 1562 року прикордонні старости одержали королівський наказ щодо проведення набору добровольців, серед

яких вони ставали десятниками і вписувалися у реєстр. Зарплата для військовим гарантувалася з державного скарбу [40, с. 19]. В цілому фінансуванням козацьких загонів займалися окремі магнати та чиновники.

На початку 60-х років XVI століття установилися нові взаємини між урядом і козаками, відбулося впровадження державної військової служби. Досить часто козацькі зағони могли виступали як окремі магнатські військові підрозділи. Наприклад, «в ході литовсько-московського конфлікту численні «козацькі почти» діяли під керівництвом Романа Сангушка, Костянтина Вишневецького та Януша Збаразького; в історичних джерелах зазначається про їхніх лідерів, таких як Богдан Телиця, Григорій Оскерко, Іван Олізарович» [38, с. 175]. Ці зағони володіли чіткою структурою та фіксованою оплатою відповідно до займаного рангу. Наприклад, у 1567 році козацький зағін у кількості 50 осіб отримав «грошей готових копійок 60, сукна лунського на п'ять десятин по чотири локті; за кожен локоть платили по двадцять чотири гроші, загальна сума становила 8 копійок. Також сорок п'ять козаків отримали сукно керлічного по вісім локтів кожне, при цьому за кожен локоть платили по шість грошей, загальна сума склала 36 копійок» [34, с. 246-247].

Цікавою є одна з королівських грамот 1561 року, де мова йде про набір 24 білгородських татарських козаків на «господарську службу» в рамках угоди з перекопським «царем». Згідно з угодою, ці «козаки повинні були направитися до Московського князівства перед настанням зими, але їх зустріли з неприязню та повідомили про готовність до служби» [32, с. 157]. Михайло Вишневецький пообіцяв виділити сукно як компенсацію татарським козакам за їхню військову підтримку. Це підтверджує активну діяльність татарських козаків у Великому князівстві Литовському. Ймовірно, ці козаки осідали на українських землях для ведення подальшої служби, прилучаючись згодом можливо і до запорозького війська.

У середині другої половини XVI століття уряд повернувся знову до ідеї формування козацьких загонів. У листопаді 1568 року Сигізмунд II Августа надіслав до Запоріжжя грамоту, в якій пропонував козакам можливість

вступити до королівської служби, зазначаючи, що «при наших фортецях ви знайдете службу, за яку кожен з вас отримає винагороду від нас» [31, с. 233]. Водночас Великий князь погрожував козакам покаранням за їхні походи проти татар і пропонував їм за визначеною державою винагороду вступати на військову службу до прикордонних замкових загонів. Наступного року після укладення Люблінської унії коронний гетьман Юрій Язловецький виконав ревізію в Дніпровському Низі. Відповідно до його пропозиції козаки визнавалися окремою військовою одиницею, підпорядковувалися гетьманській владі і вилучалися з підпорядкування місцевих урядників.

Саме в цей час був сформований перший військовий загін із 300 козаків, який утримувався за рахунок держави [27, с. 26]. Зауважимо, що цей загін козаків не брав участі в Лівонській війні, замість цього виконував постійно військовий обов'язок у замках і отримував за це грошову винагороду. Ця служба включала створення списків або реєстрів козаків, прийнятих на ці посади. На жаль, королівська грамота, яка регламентувала створення постійного козацького реєстрового війська, не збереглася, і її наявність можна лише визначити на основі подальших документів. Ймовірно, початок цієї ініціативи можна відслідкувати в другій половині 1569 року, коли формувалася нова держава Речі Посполитої. Виявилось, що «успішна війна з Московією була можлива лише при забезпеченні ефективної оборони південного прикордоння. Це підтверджується грамотою від 5 червня 1572 року від Сигізмунда II Августа, де Ян Бадовський, коронний гетьман, виражає намір набрати 300 козаків для державної служби» [29].

Важливим моментом цього почину було призначення шляхтича Яна Бадовського на посаду старшого судді над низовими козаками. Це призвело до відокремлення адміністративної влади та козацького судочинства від підпорядкування місцевим властям. А от інформації про введення реформи та співпрацю запорожців із королівськими комісарами немає. Є лише згадки у рахунках коронної казни в наступні роки, де фігурує виділення асигнувань для полку «низових козаків» у кількості 300 осіб. Однак, незважаючи на обмежену

кількість козаків у реєстрі, реформа, запропонована Сигізмундом II Августом, сприяла організації козацтва та його виділенню з-поміж верств населення. Практично, ця реформа відкрила дорогу до конституювання українського козацтва як окремого соціального стану.

1.2.2. Козацькі загони на службі у шляхти

Формування козацьких загонів на службі у шляхти широко вживалося в історії України, особливо в епоху існування Речі Посполитої. Цей період характеризувався складними соціально-політичними змінами, пов'язаними із зростанням впливу шляхти та розвитком козацтва як окремого соціального класу. Шляхта, чи дворянство, володіла обширними земельними володіннями та прагнула мати власний військовий контингент для захисту своїх інтересів і територій. Зокрема, шляхта формувала козацькі загони шляхом наймання, надаючи їм конкретні права та привілеї.

Козацькі загони, які були на службі у шляхти, переважно склалися з козаків, які вийшли з вільних козацьких станів або мали козацьке походження. Ці загони використовувалися шляхтою для охорони своїх власностей, протистояння зовнішнім загрозам та участі у військових операціях.

Однак варто зазначити, що стосунки між козаками та шляхтою не завжди склалися гладко. Козацькі загони часто виступали на захист своїх прав та проти надмірного утиску з боку шляхти. Неодноразово козацькі загони виборювали загальні народні інтереси, піднімалися проти соціальної нерівності.

Новий етап у визнанні козацтва як самостійної соціальної групи в Речі Посполиті розпочався за часів владарювання Стефана Баторія (1576-1586). У кінці травня 1576 року до Кракова прибуло козацьке посольство, представлене Іваном Сіверним, Федором Захвостим, Семеном Поховським і Марком Вінницьким. Під час зустрічі з королем вони напевно і обговорювали проблему нового набору запорожців на державну службу. Однак, отримавши

інформацію з Криму, Стефан Баторій залишався відкритим до діалогу з козацтвом і сприяв подальшому розвитку їхніх відносин.

«Відсутність відомостей про існування реєстрового загону в наступному році дає підставу стверджувати, що його перші переговори з козацькими послами завершилися неуспішно. Подальші події ще більше переконали Стефана Баторія у негативному впливі козацьких походів на державу» [66, с. 69]. У листопаді того ж року він отримав листа від кримського хана Девлет-Гірея, де зазначалося: «Козаки з вашого королівства переходять Дніпро і в межах нашої держави захоплюють коней, худобу і майно наших підданих, жнивників, орачів та їхніх робітників. Ми, з нашого боку, суворо наказали усім нашим козакам, а також нашим царевичам, утримуватися від завдання шкоди і збитків землям Королівства Польського...». Якщо вам дійсно хочеться разом зі мною ділити життя в атмосфері любові, згоди і братерства, будь ласка, розгляньте можливість відправити свого слугу на Дніпро, де він міг би зібрати цих самовільних козаків і застосувати до них покарання» [66, с. 67-69]. Затребування козаків у молдовських справах, зокрема походи Якова Шаха та Івана Підкови, викликали ще більше турбот.

У листопаді 1577 року козаки вирушили у молдавський похід і дійшли до Прута, і неподалік столиці Молдовського князівства розгромили армію Петра Кривого. Цей вражаючий військовий успіх не лише підкреслив військові здібності козацьких загонів, але й привернув увагу світової спільноти до їхнього героїчного внеску у події того часу. Турецький султан відправив загони силістрійського, видінського і бендерівського беїв на допомогу Петру Кривому. Також вагому підтримку надав і Криштоф Баторія, правитель Трансильванії, який був братом короля Речі Посполитої [64]. Спільними зусиллями вони змусили Івана Підкову покинути Ясси та повернутися в Україну. У місті Барі козацького лідера затримали, а пізніше він був страчений у Львові. Цей епізод втручання запорожців у внутрішні справи інших країн на довгий час залишився в пам'яті правителів Речі Посполитої.

Під тиском турецького султана та його васалів у 1578 році Стефан Баторій змушений вжити ряд заходів, спрямованих проти «козацької автономії». У важливому королівському указі до всіх місцевих урядовців, таких як воєводи, каштеляни, старости, підстарости, бурмістри, райці та інші, Стефан Баторій висловив серйозну турботу стосовно козацьких походів на Молдову та Волощину. Ці заходи взято під час порушення умов угоди між Річчю Посполитою та зазначеними країнами. Стефан Баторій наказав урядовцям підтримати шляхтича Яна Тарли, який в Україні повинен виявити ініціаторів походів та їхніх патронів. Тарло удостоївся для цього спеціальних повноважень щодо проведення розслідувань та покарання винних.

Польський король Стефан Баторій вдруге попередив прикордонних старост про недопустимість перебування у шляхетських володіннях козаків, про заборону надання їм пороху, олова та продуктів харчування. Категорично заборонялося формування загонів для нападів на татарські улуси. «Король вирішив впровадити каральну експедицію проти «вільних» запорожців і видав наказ київському воєводі Костянтину Острозькому. Крім того, до нього повинні були приєднатися старости хмельницький, барський, брацлавський, вінницький, білоцерківський, київський, черкаський та канівський, щоб надати допомогу князеві» [55, с. 32].

Інший указ містив вказівки для посла Мартина Броневського, який був направлений до кримського хана. У ньому наголошувалася на важливості спільних заходів, які повинні були б здійснити Костянтин Острозький та кримські татари у протистоянні з запорожцями. Документ чітко виражав позицію, що «ми не є прихильниками їх і не маємо бажання зберігати їх», але водночас намагаємося ліквідувати їх, але не можемо постійно утримувати значні війська прикордонно, які б могли протистояти їм [7, с. 35]. Однак король також розглядав інший варіант вирішення проблеми з запорожцями, а саме «ми також робимо спробу запросити їх на службу, хоча не можемо гарантувати, що яка-небудь частина їх не вирушить до Московського царства» [7, с. 35].

Намагаючись запобігти можливості, що козаки можуть перейти на службу до свого противника, московського царя, Стефан Баторій вживав значних зусиль, особливо після подібного випадку з Дмитром Вишневецьким. Проте влітку 1578 року відношення короля Речі Посполитої до запорожців стрімко змінилося через потребу держави у військовій силі. У спеціальному указі від 27 липня Баторій визнавав їх як «молодців запорозьких» і пропонував воювати проти Московії, надаючи козакам більше слави та кращі умови, ніж у походах в Молдову та Волощину. Реалізацію цієї ідеї він поклав на плечі шляхтича Янчі Бегера [10, с. 107]. Бегер успішно завершив свою місію на Запорожжі. Разом із ним, 15 вересня, до Львова прибули посланці козаків під керівництвом Андрія Лиханського. Під час аудієнції у короля запевнили у бажанні надавати свої послуги й погодилися прийняти 500 козаків, з оплатою 15 флоринів на рік кожному. Формально старшим серед реєстрових козаків був обраний князь Михайло Вишневецький, який отримав підтримку канівського і черкаського старост, а також став безпосереднім керівником шляхтича Яна Оришовського [10, с. 107].

Наступного дня, 16 вересня 1578 року, було ухвалено рішення щодо «Положення щодо низовців», в якому детально визначалися умови обов'язкової служби перед королем. Зазначалося, що перед старостою козаки повинні були скласти присягу вірності та бути йому покірними. В їх обов'язки входило утримання добрих стосунків з різними територіями, включаючи Білгород, Очаків, Тягин і інші, уникаючи завдання шкоди їхнім землям, мешканцям і ресурсам. Зокрема, було заборонено воювати у Волощині та завдавати шкоду цій області. Якщо хтось порушував ці умови, йому слід було негайно припиняти такі дії та протистояти будь-яким коронним ворогам. Також велика увага приділялася утриманню добрих відносин з кримським ханом та його територіями, перебуванню на їхній службі та повідомленню про події, пов'язані з царськими особами, відповідно до загальних наказів та вказівок [7, с. 37].

Ці зміни козаки сприйняли як обмеження їх адміністративних повноважень, особливо у порівнянні з попередньою реформою. Козаки тепер повинні були навіть присягати перед черкаським і канівським старостою. Проте рішучим обмеженням було визнано, що «... це буде в силі лише під час воєнних конфліктів з Московією, і після цього ситуація повернеться до стану, який існував за часів Сигізмунда II Августа» [7, с. 37]. В цілому, умови королівської служби були актуальними лише під час воєнних конфліктів, що свідчило про недовіру Баторія до реєстрових козаків та його намір зменшити їхню чисельність після завершення експедиції проти московитів.

Козаки, як символ державного війська, отримували від короля прапор, що слугував свідченням їхньої приналежності до війська. Окрім цього, для них було відведено місце проживання в Трахтемирові, де розташовувався козацький шпиталь. Оплату за службу, згідно з реєстром, запорожці отримували від писаря в день святого Миколая у Черкасах. Реформи, запроваджені Стефаном Баторієм для офіційного визнання козацтва, мали на меті запобігти його внутрішньому розколу.

Окрім військових обов'язків, які козаки повинні були виконувати, перебуваючи на королівській службі, їм також надавали поліцейські повноваження, зокрема щодо інших членів козацтва. Весною 1579 року, коли Костянтин Лакуста вирушив з великим загоном до Молдови, Стефан Баторій випустив низку указів з метою припинення цієї експедиції. У посланні від 6 квітня, адресованому старостам, наголошувалося на необхідності ефективно підтримувати комірника Андрія Лозовицького, висланого для арешту Лакусти. Інструкція включала «виявлення та покарання» союзників Лакусти, а також заклик до «низових козаків» утримуватися від будь-якої допомоги йому та віддано виконувати королівську службу. Також було «наказано покарати тих, хто відмовляється від сплати, у випадку, якщо хтось вирішить допомагати Костянтину» [82, с. 39].

Оскільки аналогічний документ з епохи Сигізмунда II Августа не зберігся, постанова сейму «Постанова щодо низовців» від 16 вересня 1578 року стала основою для наступних поколінь, які звертались до коріння козацьких прав і свобод. Цей документ став своєрідною правовою основою для визнання ролі та прав запорозьких козаків у розвитку Речі Посполитої.

Надання привілеїв не лише реєстровим козакам, але й усій козацькій громаді, відповідало зростаючим потребам у військовій потужності. Стефан Баторій висловив свою вдячність послах від низового запорозького козацтва за їхню ініціативу та пропозиції щодо вступу на королівську службу.

Створення нового підрозділу реєстрового козацтва та призначення на його чоло старости черкаського і канівського, князя Михайла Вишневецького, свідчило про офіційне визнання ролі та важливості цієї частини козацтва. Кожен козак повинен був скласти присягу перед керівником реєстрового козацтва.

Згідно постанови заборонялося відправляти козаків у військові походи до Молдови, заподіювати шкоду певним територіям та стосункам з Кримським ханством. Умови, визначені універсалом, підкреслювали важливість підтримки козацтва та його служби короні проти ворогів.

Кожен рік за виконану службу король виплачував 500 козакам певну суму та надавати сукно для кожного. Термін угоди був пов'язаний з тривалістю війни з Московією, а після її закінчення зберігалися права та свободи, передбачені універсалом Сигізмунда Августа.

Положення щодо в'язнів, схвалене Юрієм Язловецьким, також підтверджувалося, не підлягало відміні чи скасуванню. Всі ці заходи стали важливим кроком для стабілізації внутрішньої ситуації та визнання важливості ролі козацтва у житті Речі Посполитої [60, с. 72-74].

Староста Михайло Вишневецький із Черкас відзначався тим, що йому було доручено керівництво загоном реєстрового козацтва, а також він отримав високий титул «князя командуючого» (*dux supremus*). Це свідчило про визнання його авторитету та важливості його ролі у військовій організації.

Шляхтич Ян Оришовський, займаючи посаду безпосереднього старшого реєстру (*superintendens*), також мав значущий вплив на управління та організацію козацького загону. Його призначення на цю відповідальну посаду підкреслювало важливість здійснення ефективного контролю над діяльністю козацького загону.

Об'єднання посад писаря (*notarius*), скарбника і інтенданта під керівництвом Янчі Бегера свідчило про раціоналізацію та оптимізацію управлінської структури. Це було важливим кроком у створенні ефективної системи управління реєстровим козацтвом.

Під Янчі Бегером було збудовано загін із 30 козаків, що свідчило про важливість формування компактного та дисциплінованого військового підрозділу. Цей загін був підданцем Янчі Бегера і слугував для виконання різноманітних завдань, визначених королівськими указами.

Реєстрові козаки, вірні своїм старим привілеям повинні були отримувати підвищену винагороду в розмірі 15 золотих за свою службу. Це було визнанням їхнього внеску у королівські послуги та стимулом до військової відданості. Всі ці унікальності свідчать про важливість та ефективність управління реєстровим козацтвом під час урядування Стефана Баторія [61, с. 207].

Напередодні зимових свят реєстрове козацтво мало скласти присягу, і одразу отримати у місті Черкаси жалування та сукно за тримісячну службу. Напередодні цієї події з Кракова було доставлено вражаюче королівське шовкове знамено, на якому реєстрове військо і мало складати присягу [25, с. 198-199]. «У 1580 році, під час воєнних дій з Московією, участь узяло приблизно 4 тисячі козаків, які були зафіксовані у відповідних списках. Серед їхніх лідерів виділялися особистості, такі як Іван Новельський, Корній Перевальський, Гаврило Біруля, Федір Кишевич, Григорій Челуня, Костянтин Величко, Борис Жаба» [2, с. 52]. Після припинення експедиції до Пскова у 1581 році козаки отримали свою платню. Проте, вони подавали скарги щодо порушення своїх прав старостами та воєводами. Стефан Баторій відповів

листом до місцевої адміністрації, де зазначив, що їхня влада не повинна розповсюджуватися «над низовими козаками, особливо тими, які отримують від нас платню та проживають у містах, містечках та інших місцях» [2, с. 53]. Дане формулювання «над низовими козаками» може трактуватися як двозначне, а саме, що козацькі права визнавалися не лише реєстровими, а й тими, хто був зареєстрований в інших списках під час різних війн і мав право на отримання грошової винагороди.

Оголошені привілеї козаків часто не відповідали реальності їхнього щоденного життя. Нехватка фінансів у казні призводила до затримок або навіть невиплат винагороди за службу. Представники адміністрації та окремі магнати часто втручалися у справи козаків, а це в свою чергу змушувало їх влаштувати нові походи проти татар, а це напружувало відносини між Річчю Посполитою та Кримським ханством. З Бахчисарая зрозуміло, що і за підтримки турецького султана, неслися загрози щодо походу в Україну, тому що окремі наскоки ординців зазвичай закінчувалися невдачею. Обурливим було втручання козаків у боротьбу претендентів на молдовський престол. Серед лідерів запорозьких козаків, які обіймали королівські посади, виділялися Михайло Ружинський, Богдан Микошинський та Захар Кулага. Питання щодо формування нового козацького загону потрапило до порядку денного Сейму 1590 року у Варшаві через загрозу нападу турків, що викликає певні сумніви стосовно постійності існування реєстру в попередні роки.

Конституція Сейму, названа «Порядок щодо низовців і України» у 1590 році, розширювала повноваження коронного гетьмана та конкретизувала заходи щодо утримання порядку серед реєстрових козаків. Відзначалося, що збором інформації про військо запорозьке і наступне впорядкування території, де мешкають ці люди, коронний гетьман має здійснювати особисто або через уповноважених. Ця територія підлягала владі призначеного начальника осілого шляхтича, а також ротмістрів чи сотників з числа шляхти. «Всі зазначені лідери, вища чиновницька ланка та рядові козаки повинні скласти присягу перед нами та Річчю Посполитою, зобов'язуючись, серед іншого, не

перетинати кордонів Корони без дозволу гетьмана та його представників ні на суші, ні на воді з метою грабунку чи війни з сусідніми країнами... не приймати до свого товариства кого-небудь без згоди старшини, а старшина – без згоди гетьмана. Гетьман завжди повинен мати їх реєстр, і якщо хтось покидає службу, а на його місце призначається інший, старший повинен повідомити гетьмана, щоб у нього були точні відомості про них і їх імена. Прийняття тих, хто має вирок смерті або був позбавлений честі, забороняється» [57, с. 345]. Комісарами князя Миколи Язловецького призначались Якуб Претвич та Ян Оришовський. Їм доручено постійно перебувати в Україні, слідкувати за настроями серед козаків та спільно зі старостами своєчасно притягати до суду «свавільних людей».

Водночас місцева адміністрація повинна була стежити, щоб селяни та міщани не втікали на Запорожжя, а реєстрових козаків буде пускати на Січ лише за наявності паспорта від сотника. Категорично всім посадовцям було заборонено надавати козакам харчі і зброю, а навпаки відслідковувати їх рухи в волостях. Навіть шляхтичі, «які без дозволу коронного гетьмана організовували козацькі походи проти татар, визнавалися «бунтівниками» [2, с. 311]. Відповідно до королівського указу від 25 липня 1590 року, формувався тисячний козацький загін з метою придушення «українського свавілля», тобто утримання козаків від походів проти татар. Набір проводився на неконкретний термін із оплатою від 5 до 12 злотих за квартал кожному козаку. Відзначалося, що Запорожжя має бути місцем постійного перебування реєстрових козаків. Проте, і цього разу наміри уряду Речі Посполитої не здійснилися. Виплата коштів затримувалася, а кількість нереєстрового, або «свавільного», козацтва значно перевищувала кількість тих, хто перебував на державній службі.

Отже, влада, представлена польським сеймом, веде стратегію лавірування у відношенні до козаків. З одного боку, депутати шляхти вживають жорстких правових заходів для підпорядкування козаків своєму контролю через обмеження козацького самоврядування, відновлення реєстру та введення інституту комісарів. З іншого боку, вони, керуючись необхідністю

утримання тісних зв'язків із кримськими татарами, роблять максимальні зусилля для того, щоб запобігти низовим (запорозьким) козакам відправлятися у походи проти «царя перекопського». Реєстрові козаки вважаються найбільш придатними для виконання поліцейських функцій, і згідно з постановою сейму 1590 року, Запорозька Січ визнається їхнім постійним місцем проживання. Загалом, більшість дослідників вважає, що у подальших діях сейм, уряд та король намагалися знайти компроміс у взаєминах із обома групами козаків – як реєстровими, так і запорозькими.

і зростанням потреби польсько-литовської держави у військових силах все більше виникала необхідність формування козацьких реєстрів, які передбачали винагороду за службу. Прийом до королівської служби в Речі Посполитій супроводжувався наданням «козацьких вольностей» реєстровому війську, які стали юридичною основою для становлення козацького стану.

Інститут реєстрового козацтва, впроваджений Сигізмундом II Августом 5 червня 1572 року, мав свої унікальні особливості, які визначали його значення та функції в системі влади Речі Посполитої. Однією з ключових унікальностей було вилучення реєстрових козаків з підпорядкування місцевим воєводам і старостам, що безпосередньо підкреслювало їхню прив'язаність до коронного гетьмана.

Правовий статус реєстрових козаків визначався платнею у розмірі 2-3 польських злотих та сукном на кожух. Ця фінансова винагорода слугувала не лише символом відданості, а й показувала оцінку владою їхнього внеску в оборону коронних інтересів. Очільник реєстрового козацтва, такий як «старший і суддя», володів значущими повноваженнями, які виходили за межі регулювання реєстрової частини. Його роль включала керівництво загоном та судочинство, спираючись на норми звичаєвого права. Це робило його ключовою постаттю в організації та правовому устрої цього нового військового підрозділу.

Однією з ключових унікальностей був дозвіл на залучення до реєстрового козацтва низових козаків, що ставав важливим кроком у

становленні цього інституту. Унікальність полягала в тому, що універсал від 16 вересня 1578 року розширив базу набору, охоплюючи не лише міських жителів, а й низових козаків. Це свідчило про бажання влади враховувати широкий спектр суспільства у формуванні реєстрового козацтва, а також показувало, що козацька служба визнавалася як шлях до соціального підвищення. Таке рішення сприяло не лише розширенню чисельності реєстрового козацтва, але і підкреслило важливість козацької складової у військовій структурі Речі Посполитої.

Відмінність між універсалами 1572 і 1578 років була важливою в контексті прав та вольностей реєстрових козаків. Другий документ, виданий у 1578 році, вніс зміни, звужуючи їхні права, оскільки тепер вони підпорядковувалися юрисдикції Михайла Вишневецького – глави козацького загону і черкаського старости. У порівнянні з універсалом 1572 року, судова влада тепер не була відокремленою від адміністративної, визнаючи важливість ролі старшого черкаського старости в наданні судового впливу.

Однак варто відзначити, що в умовах другого універсалу, юрисдикція «старшого і судді» залишалася чинною для всього козацького загалу, а не лише для реєстрових козаків. Тобто, призначення на посаду старшого черкаського старости давало йому право судового впливу на всіх козаків, що порушувало умови універсалу 1572 року.

Ситуацію врегулював Стефан Баторій 9 квітня 1582 року, видаючи інструкцію, яка підтверджувала права козаків на судовий імунітет за дрібні злочини та протиправні дії середньої тяжкості, розділяючи ці повноваження від старостинських урядів. Це забезпечило ефективний судовий механізм, зокрема для реєстрових козаків.

Крім того, Баторій зберіг окремі повноваження у податковій сфері та галузі спадкового права за межами компетенції місцевої «української» влади, що відзначало складні відносини між централізованою владою та козацькою адміністрацією.

РОЗДІЛ II. КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ 1591-1593 РОКІВ: ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ, РЕЗУЛЬТАТИ

2.1. Передумови та причини козацького повстання під проводом

К. Косинського

Козацьке повстання під проводом Кшиштофа Косинського в історії України представляє собою надзвичайно важливу епоху, що супроводжується суттєвими змінами та вражає глибокі суспільно-політичні та економічні аспекти українського суспільства того часу. Цей розділ дипломної роботи покликаний здійснити аналіз передумов та причин, які визвали та спричинили ескалацію козацького повстання. Мета цього дослідження – глибокий розгляд та висвітлення ключових факторів, що лежали в основі виникнення козацького повстання. Аналіз передумов та причин цього історичного явища не лише сприятиме кращому розумінню контексту, але й дозволить відобразити історичні обставини, що породили необхідність опору та боротьби.

Особливо важливо відзначити, що це дослідження має на меті не лише діагностику подій, а й встановлення кореневих причин та обставин, які послужили каталізатором подій, а також поглиблене вивчення взаємозв'язків суспільних, економічних і політичних факторів, що призвели до виникнення цього важливого періоду в історії України.

В рамках аналізу будуть ретельно розглянуті соціально-економічні аспекти, які суттєво вплинули на формування незадоволення серед населення. Це дослідження також врахує вплив культурних, політичних і релігійних чинників, які сприяли об'єднанню та мобілізації суспільства під керівництвом Кшиштофа Косинського.

Однією з унікальних особливостей дослідження є його спрямованість на комплексний розгляд різноманітних впливів, включаючи економічні, соціокультурні, політичні та релігійні чинники. Аналіз культурних та релігійних впливів дозволить визначити ті особливості, які вплинули на

формування ідентичності та об'єднання суспільства в контексті козацького повстання.

Підкреслюється не лише розгляд окремих аспектів, але й їх взаємодія, що відображає комплексність та взаємозалежність факторів, спричинюючи виникнення та ескалацію козацького повстання. Такий підхід дозволяє врахувати різноманітність чинників, які об'єднували суспільство та зумовлювали його активну участь у подіях під проводом Кшиштофа Косинського.

Козацькі війни 1591-1596 років виокремлюються як важливі історичні події епохи Польщі в історії України, адже вони визначили подальший розвиток українського козацтва. Цей період став ключовим етапом у його історії, виходячи на відкритий соціально-політичний конфлікт, контролюючи значну частину територій України та ставши ключовим учасником міжнародних військово-політичних подій. Козацтво в цей період вступило у збройну боротьбу із державною владою Речі Посполитої, що поклало початок понад столітньому протистоянню між козацтвом та Польщею.

Аналіз цих війн розкриває глибинні корені конфлікту та підсилює розуміння розвитку козацтва на початку козацької епохи української історії. Від малих локальних суперечок козацтво перетворилося на загальнонаціональний рух проти польського панування, зробивши перший крок у Визвольну війну українського народу. Детальний розгляд причин та передумов наростання козацького повстанського руху підкреслює важливість суспільно-політичних умов розвитку Речі Посполитої та її політики щодо українських земель як чинника, що сприяв утвердженню козацького руху.

Важливим аспектом у процесі колонізації окраїн була масова міграція населення, яке шукало кращі умови проживання. Особливою групою мігрантів були селянські втікачі, які обирали цей спосіб як форму протесту проти загострення феодальної експлуатації. Їхня еміграція суттєво впливала на економічні позиції феодалів, оскільки багатство останніх залежало від кількості підлеглих селянських господарств. Це змушувало феодалів бути

більш обережними у відносинах з підданцями, оскільки вони втрачали частину свого робочого потенціалу.

Для селян, прив'язаних до своїх земель, вибір еміграції представляв крайній захід, що був складним внаслідок необхідності покидати рідні місця разом з усією родиною, а також з худобою та домашніми речами. Цей вибір вимагав від селян значних зусиль та ризику.

Деякі селяни обирали локальні втечі до сусідніх маєтків панів, виражаючи свій протест на місці. Але більшість втікачів намагалися відійти подалі, обираючи шлях на схід та південний схід, де знаходилося багато оброблюваних земель, а феодальні повинності були меншими. Це створювало умови для формування нових поселень та забезпечення селянам меншого тиску з боку феодалів, сприяючи їхній економічній та соціальній незалежності.

Новоприбульці, заселяючи цілині землі, внесли важливий вклад у становлення нових поселень та міст. Вони стали будівничими своєї долі, формуючи нові соціально-економічні та культурні центри.

Селяни, які втікали від своїх панів та опинялись в маєтках інших, спочатку знаходили пристановище на «слободах» і «волях», де не відбували панських повинностей. Проте з часом, стаючи звичайними підданими, вони знову опинялись під владою феодалів. Цей процес свідчив про динаміку соціальних змін та боротьбу за власні права та свободу.

Лави козацтва постійно поповнювалися прихильниками з селянства, особливо в періоди повстань. Козацтво приваблювало тих, хто невдоволений посиленням панського гніту і шукав у ньому засоби послаблення чи визволення від нього. Селяни, увійшовши до козацького оточення, отримували не лише вільний статус, але й ставали активними учасниками обох верств козацтва.

Цей процес призвів до формування нових соціальних реалій та розширення участі селян у верхній козацькій верстві. Переміщення селян на території, контрольовані козаками, призводило до втрат панів можливості

повернути їх назад. Селяни навіть використовували свій вихід на козацькі території як засіб тиску на своїх панів, загрожуючи приєднатися до козаків, якщо пани не припинять зловживань.

Присутність козацтва відіграла ключову роль у розповсюдженні народної колонізації південно-східних околиць українських земель. Козаки, включаючи козаків-орачів, надавали місцевому населенню захист від татарських набігів та панського тиску, що сприяло поширенню і розвитку областей, під їхнім контролем.

Польський уряд активно протистояв селянським втечам та «козацькому свавіллю». Незважаючи на те, що соціально-правове становище підданих, включаючи переходи і втечі, було регламентоване статутами Другого Литовського Статуту 1566 року, на вальних сеймах у подальшому неодноразово розглядалися питання щодо впорядкування процедур судочинства для повернення, покарання виступів і втеч підданих селян.

У XVI – XVII століттях було опубліковано близько 60 законодавчих актів, спрямованих проти втеч селян. Ці акти свідчать про спроби забезпечити шляхті знаходження та покарання втікачів і загрожували селянам суворими карами. Це вказує на те, що польська шляхта вживала заходів для зміцнення свого контролю над селянами та обмеження їхньої волі переміщення.

При здійсненні екзекуції на основі судових ухвал, особливі вимоги ставилися до державних урядовців, зокрема, повітових старост. Вони були зобов'язані виконувати екзекуцію так само, як і вживати заходів проти тих, хто відмовлявся виконувати рішення суду. Якщо староста виявляв недбальство у цьому питанні, сторона мала право розпочати судову справу проти нього відповідно до конституції тогочасного сейму.

Зазначено, що окрім конституцій і рішень вальних сеймів, на місця розсилалися окремі королівські розпорядження у вигляді універсалів. Це свідчить про системний підхід до контролю за виконанням судових рішень і впровадженням юридичних норм на рівні повітових старост.

Універсал Стефана Баторія від 4 січня 1580 року визначав особливий підхід до покозачених осіб простого стану, які нападали на татарсько-турецьке прикордоння. Згідно з цим універсалом, старости, князі, пани і шляхта були зобов'язані виловлювати таких осіб в своїх маєтках і піддавати страті. Такий жорсткий підхід свідчить про серйозні заходи для придушення активності тих, хто становив загрозу татарським нападам.

У 1589 році варшавський сейм прийняв рішення створити спеціальну сеймову комісію з метою боротьби з втечами селян з Руського і Подільського воєводств. Це свідчить про системний підхід до контролю за міграцією селян та прийняття заходів для запобігання їхньому виходу на Запорозжя.

У 1590 році столичний сейм ухвалив конституцію, яка вимагала впорядкувати і переписати запорозьке козацтво, спрямовану на запобігання козацько-селянським виступам і виходу селян на Запорозжя.

Того самого року, за королівським універсалом Сигізмунда III, був організований спеціальний каральний загін у 1000 чоловік для припинення «сваволі людей українських». Це свідчить про серйозні заходи для придушення козацького свавілля та утримання порядку в регіоні.

Зазначено, що київський воєвода князь Костянтин Острозький висловлював звинувачення на сеймі у невжитті відповідних заходів для ремонту замків у Києві й Білій Церкві, що призвело до захоплення Києва низовими козаками. Це вказує на важливість забезпечення обороноздатності територій та реакцію на недбалість у виконанні обов'язків.

С. Леп'явко зауважує, що «неможливо пояснити швидке формування станово-правових особливостей козацтва у XVI столітті за допомогою переселення селян та колонізаційних процесів. Крім того, козацтво не могло успадкувати жодних станових привілеїв від селянства, оскільки такі привілеї відсутні» [41, с. 29]. Аналізуючи загальну картину, варто відмітити, що на перших етапах у відносинах між козаками і селянами були відсутні конфлікти, а згодом навіть і частковий спільний інтерес. Впродовж майже всього століття селяни не прагнули змінити свій соціальний статус, оскільки умови життя для

них були достатньо задовільними. Проте поширення кріпосницьких порядків сприяло змінам в їхньому ставленні до цієї думки. Зокрема, селяни почали проявляти зацікавленість до козацтва, завдяки основним принципам їхньої юридичної та економічної незалежності. В цьому вбачали і свої ідеали, такі як «земля і воля» та свобода в землеробстві.

Це призвело до масового переходу селян до козацтва та, з іншого боку, оселяння козацьких верств. Проте в кінці XVI століття, зокрема ще до повстань 1591-1596 років, вперше об'єдналися втікачі селяни із козаками. А от взаємодія між козаками і міщанами виявилася складною. Мешканці прикордонних міст, зокрема Канева і Черкас, активно взяли участь у формуванні козацтва як «на волості», так і «на низу». Це населення стало значущою частиною українського козацтва, відображаючись у терміні «городові козаки» та синонімі «черкаси», вживаному в XVI столітті замість слова «козаки». Однак, як зауважив колись М. Довнар-Запольський: «у міщан південних міст було б помилково розглядати міський клас в їхньому власному розумінні цього терміну. Вони були міськими лише в сенсі осілості в місті, виконанні міських обов'язків та користуванні міськими привілеями. Щодо своєї професії південне міщанство було нижчим військово-службовим класом... на південному регіоні міщанство відігравало роль, аналогічну до тієї, що на півночі відводилася панцирним боярам, ординським слугам та іншим подібним групам» [39, с. 57]. Таким чином, вплив козацтва на населення цих міст, особливо Канева і Черкас, більше відображав вплив військово-службового елемента, аніж самого міщанства.

Управління процесом колонізації українських земель у перших десятиліттях після Люблінської унії 1569 року має свої унікальності. Початково держава брала активну участь у колонізаційних ініціативах, але згодом недостатність державних коштів призвела до того, що ініціатива у цьому питанні перейшла в руки приватної ініціативи української шляхти та козацтва. Це свідчить про перехід від централізованого управління до більш децентралізованого підходу до колонізаційних питань.

Козацтво завжди володіло свідомістю своєї вільності та незалежності, і державна дисципліна виявлялася для нього складним завданням. Держава використовувала українське козацтво як військову силу для захисту прикордонних земель від татарських нападів, але це супроводжувалося складнощами у взаємовідносинах з козацькими групами, які займали території під впливом турків та татар.

Масові втечі селян на вільні терени понад Дніпром прискорювали заселення та обробітку цих земель, але водночас ставали причиною втрат для панів через втрату робочої сили. Держава реагувала на це, надаючи певні пільги новоселам, але одночасно здійснювала заходи для повернення селян-втікачів їхнім попереднім власникам, що сприяло зниженню феодалного тиску на українське селянство.

Внутрішні конфлікти на українських теренах загострилися через вплив «польщини», який стосувався не лише звичайних людей, але і православної української шляхти. Це викликало спротив від української шляхти і обережність щодо політики обмеження використання української мови та утискання православної Церкви.

Відзначається релігійний аспект, що стосується відносин між православними та католиками, як важливий елемент у контексті Козацького повстання під проводом Кшиштофа Косинського. Однак, слід відзначити, що є різні точки зору на те, наскільки цей аспект суттєво вплинув на виникнення самого повстання.

Це свідчить про складність соціокультурного середовища тогочасної України, де релігійні розбіжності можуть бути спричинені не лише конфесійними протиріччями, але й іншими факторами, такими як соціальні та політичні. Врахування цього аспекту дозволяє отримати глибше розуміння взаємодії між різними соціокультурними групами, що мали вплив на формування глибоких суспільних проблем тогочасної української дійсності.

Таким чином, розгляд релігійного фактору в контексті повстання Кшиштофа Косинського покликаний доповнити картину тогочасних подій та висвітлити різноманітні впливи, які мали місце в українському суспільстві.

Саме на це звертає увагу Сергій Плохій, аналізуючи релігійний вимір перших козацьких повстань під командуванням Криштофа Косинського та Северина Наливайка, які відбулися в Україні наприкінці XVI століття. Українські літописці XVIII століття та невідомий автор відомого твору «Історія Русі» у XIX столітті одностайно визначали релігійний фактор, зокрема православ'я, як один із ключових чинників, що впливали на обидва повстання [50, с. 140]. Сучасні українські історики, зокрема й Михайло Грушевський відкидали це тлумачення літописців. З іронією Грушевський вказував, що «розповідь про Косинського як першу жертву унії широко розповсюджувалася в підручниках і популярних книжках ще тоді, коли він був дитиною, і це викликало в нього почуття суму і гніву» [24, с. 344].

Михайло Грушевський та інші дослідники відзначають деякі унікальні аспекти повстання Кшиштофа Косинського, які роблять його особливим у контексті тогочасної історії:

1. Витоки у суперечці з Констянтином Острозьким: Грушевський підкреслює, що початок повстання був пов'язаний із зачіпкою козацького ватажка Кшиштофа Косинського, можливо, навіть не українця за походженням, з релігійним стовпом православ'я та українства, Констянтина Острозького. Це свідчить про те, що релігійні та етнічні розбіжності виступали як один з каталізаторів подій.

2. Випадковий характер релігійного елементу: Деякі дослідники, такі як С. Плохій, підкреслюють випадковий характер втручання в релігійну боротьбу учасників повстання під проводом Наливайка. Зазначається, що релігійна орієнтація козащини була невизначеною та туманною через її строкатий склад і віддзеркалення від організованих форм суспільного життя.

3. Погляди на відносини між козацтвом і Руссю: Згадується чітке розрізнення між козацтвом і Руссю у справах традиції та культури. Симон

Пекалід вказує на відірваність інтересів козацького прошарку від життєвих інтересів та прагнень ширшого руського суспільства.

Таким чином, унікальність повстання полягає не лише в його релігійних аспектах, а й у складних соціокультурних взаємодіях та розмаїтті факторів, що визначали хід подій у той час.

Як зазначає у своєму дослідженні «Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні» С. Леп'явко: «З початком XVII століття, разом із розширенням соціальної бази козацтва та зміною суспільних умов, розширювалося коло причин козацьких виступів – від обмежених до загальнонаціональних» [41, с. 28]. Таким чином, станові, що притаманні лише козацтву, причини козацько-польського протистояння найзручніше розглядати, зокрема, у контексті подій кінця XVI століття. Слід вважати, що причини козацьких виступів даного періоду пов'язані із формування козацтва як окремого суспільного стану. Тому що ці події розвивалися ще на етапі виокремлення козацтва у новий суспільний устрій. Крім того, «козацтву можна приписати такий «гріх», як те, що його стрімке піднесення призвело до затримки внутрішнього розвитку селянського та, особливо, міщанського стану. Поступово все, що прагнуло поліпшити своє становище, намагалося це зробити не через удосконалення свого положення в суспільстві, а шляхом приєднання до козацтва, яке могло реально захищати свої інтереси. Цей процес був ширшим, ніж просто втеча. Для такого переходу козацтво було дуже зручним та універсальним вибором через те, що не обмежувалося вузькою сферою життєдіяльності» [41, с. 27].

Козацтво втілювало свої принципи у всіх сферах економічного життя (не вимагало навіть зміни виду діяльності при вступі), і воно не було територіально обмеженим, як, наприклад, міста стінами. Козак міг проживати всюди: проживаючи у місті, він займався тими ж справами, що і міщанин, а в селі, – землеробством, захищаючись власною зброєю, а пізніше звичаєвим та, частково, державним правом. Це «приваблювало, оскільки, не залишаючи власного житла, особа могла стати вільною, економічно незалежною і навіть звільненою від податків» [41, с. 29]. Таким чином, бажання вступити в

козацтво логічно перетворювалося на прагнення впровадити козацьку організацію в своє власне село, містечко або місто.

Володимир Голобуцький в монографії наголошує на кількох унікальних аспектах повстання 1591-1593 років та ролі Запорозької Січі:

1. **Ненависть до поневолювачів:** Зазначається, що український народ відчував тяжкий гніт і його почуття ненависті до поневолювачів було сповнене. Це свідчить про те, як соціальні та економічні проблеми стали каталізатором національного невдоволення.

2. **Повстання як реакція на поразку:** Наголошується, що повстання 1591-1593 років було реакцією на поразку козаків під П'яткою та криваву розправу панів із мирним населенням. Це свідчить про рушійну силу національного визвольного руху.

3. **Роль Запорозької Січі як вільної держави:** У цитаті відзначається, що Запорозька Січ не лише володіла видатними вояками, але і була політично високорозвиненою, вступаючи в рівноправні відносини навіть із такою могутньою країною, як Габсбургська імперія (Австрійська монархія). Це свідчить про визнання Запорозькою Січчю своєї незалежності та вміння вести дипломатичні відносини з іншими країнами.

Отже, унікальність цієї ділянки історії виявляється в силі реакції на національне поневолення, стрімкому піднесенні Запорозької Січі як політичного та військового гравця, а також у здатності вступати в рівноправні відносини з іншими державами.

2.2. Перша фаза повстання (серпень 1591 – лютий 1593 рр.).

Битва під П'яткою

Унікальність розповіді про повстання Криштофа Косинського виявляється в кількох аспектах:

1. **Об'єктивність та фактична наповненість:** Твори польського хроніста Йоахима Бельського та історіографа Райнгольда Гейденштейна містять багато фактичних та об'єктивних подробиць з історії козацьких рухів

кінця XVI століття. Це надає читачеві можливість отримати реалістичне та достовірне уявлення про ті події.

2. **Художньо-емоційний відгук:** Поема Семена Пекаліда «Про острозьку війну під П'яткою проти низових» надає не тільки фактичний опис подій, але й враження та емоційний відгук на козацький рух. Вона відображає не тільки об'єктивний погляд, але і художньо забарвлене сприйняття подій.

3. **Прославлення та засудження:** Важливо відзначити, що поема Пекаліда прославляє князів Острозьких, зокрема Януша Острозького, виступаючи як хвалебний твір на адресу їхнього роду та доблесті. Одночасно вона засуджує виступ козаків проти них. Це відображення різних поглядів та внутрішніх суперечностей додає тексту глибини та багатогранності.

Усі ці елементи роблять розповідь про повстання Кшиштофа Косинського багатогранною, збагачуючи історичний наратив та враховуючи різні погляди на події цього періоду.

Відомості про козацький виступ 1591 – 1593 рр. знайдемо і у «Літописі Григорія Грабянки». Автор літопису пов'язує повстання із релігійними процесами, коли «православні єпископи вирішили підпорядкуватися папі, то благочестивий К. Косинський із військом запорізьким виступив проти ляхів, багато їх міст і замків повоював, але під П'яткою був погромлений» [4].

Події повстання Кшиштофа Косинського мають свій особливий відтінок в історіософському наративі твору «Історія русів», написаному у початку XIX століття. Невідомий автор уявляв Косинського як королівського намісника та міністра правління, виступаючого проти владних постанов і беручого участь у Берестейському соборі. Засудження на смерть на тернопільському стовпі, обставини якої описані з фантастичним насиченням. Козацьке військо намагалося визволити його, але зіткнулося з опорою поляків під П'яткою, яка призвела до поразки повстанців. Такий легендарний наратив свідчить про довгу і добру пам'ять про Кшиштофа Косинського серед народу та вбачає початок епохи «жаху і вигублення для обох народів, Польського і Руського» [3, с. 70].

Давайте повернемося до розгляду конкретних подій. Перше козацьке повстання не спалахнуло раптовим великим вогнищем, як це не раз бувало пізніше в козацькій історії. Іскри козацьких повстань розгорялися довго і повільно. Відомий набір козаків на службу Речі Посполитій у 1578 р. у Львові, звичайно, не міг вирішити козацької проблеми. Заручившись лояльністю і допомогою козацтва на час московської війни, уряд сам створив можливості для його швидкого зростання і організаційного оформлення. Результати цього процесу проявилися відразу після закінчення війни.

Пильну увагу істориків завжди привертало ще одне рішення польських властей – про роздачу земель на українському прикордонні особам шляхетського стану, пов'язаним з козацтвом [33, с. 89]. Зокрема, В. Чановицькому, який мав отримати Трахтемирів і Бориспіль, К. Косинському – Рокитну і Ольшаницю, Загоровському – Володарку і Розволуж, Про те, що це рішення намагалися втілити в життя, свідчить процедура оголошення про введення цих осіб у володіння маєтностями, здійснена королівським дворянином у київському гродському суді [36, с. 56].

Войтех Чановицький, як ми вже знаємо, займав посаду гетьмана, або старшого, керівника низових козаків козацтва. Загоровський (очевидно, Федір Загоровський, хоча були ще його брати Андрій і Олександр) обіймав посаду королівського ротмістра і в 1589 р. командував гусарською ротою [43, с. 67]. Він служив у польській армії ще за Стефана Баторія, а життя «своє скінчив у 1612 р. в битві над Прутом в Молдавії, де командував козацькою ротою коронного війська». В 1590 р. Я. Замойський особисто просив у короля дати Загоровському винагороду за вірну службу. Наприкінці 1590 р. Загоровський вже був у Галичині, де разом з іншими жовнірами вимагав належної їм плати, але поводив себе лояльно щодо властей [5]. Загоровського було призначено до низовців приблизно наприкінці 1589 – на початку 1590 року, оскільки у королівському указі від 25 квітня 1590 року йдеться про те, що «через посланців наших Загоровського і Косинського раніше те до вас писали» [48, с. 207].

Згадку в такому контексті імені К. Косинського можна вважати досить несподіваною знахідкою, яка коригує наші знання про цього історичного діяча. Отже, Загоровський і Косинський були направлені королем до козаків з розпорядженням приєднуватися до Я. Збарзького для оборони Поділля. Однак це суперечило існуючому порядку, за якого королівські укази передавались адресатам дворянами – поморниками короля. Ні Загоровський, ні Косинський такими поморниками бути не могли, бо за виконання подібного доручення їм би ніхто не надавав земельних пожалувань. Очевидно, що або звичний порядок був порушений, або їх супроводжував королівський чиновник. Поява Загоровського і Косинського серед осіб, чий зв'язок з козацтвом був визнаний офіційно, могла пояснюватись тільки курсом уряду на зміцнення козацького керівництва надійними людьми. Тому тимчасове перебування серед низовців досвідченого у військовій справі Загоровського цілком зрозуміле.

Повернемося до Кшиштофа Косинського. Залишається лише припускати, до якої гілки Косинських він відносився, але ймовірніше всього, що до «бідних родичів». Зрозуміло, що особливо цікавим виглядає припущення А. Бонецького про те, що Кшиштоф був сином брата Адама Леонарда, тобто племінником польського сенатора [6, с. 211]. Однак, в будь-якому випадку, сам факт, що «один з Косинських був сенатором, піднімав цей рід вище за шляхту Підляшшя і ставив перед ним певні завдання. За межами свого воєводства Косинські практично невідомі (маємо лише згадку про котрогось з Косинських, який служив поручником у Яна Замойського)» [49, с. 175]. І лише Кшиштоф Косинський розбудував свою кар'єру далеко від свого рідного краю, вже в іншому соціальному оточенні.

Перша згадка про Криштофа Косинського пов'язана з ім'ям козацького старшого Криштофа, який в 1586 році наглядав татарські переправи на Дніпрі [53, с. 207]. Незважаючи на те, що серед козацької старшини того періоду можливо було декілька Криштофів (через десять років ми знайомимося з Криштофом Кремпським), існують підстави вважати, що це саме Косинський.

Пізніший авторитет Косинського серед козацтва ґрунтувався як на відповідних рисах його характеру, так і на глибокому розумінні Косинським козацьких прагнень, психології, звичаїв та способу життя. Очевидно цей шляхтич, немало років віддав козакуванню, а наприкінці 1589 – на початку 1590 р. якимось чином потрапив у поле зору польського уряду, який вирішив використати його у своїх інтересах. Можливо, що ставка уряду була б правильною, якби не дві звичні для РП події. Перша – козакам, як і жовнірам, не були виплачені гроші. Друга – ще не отриманий Косинським маєток прибрали до рук українські магнати – О. Вишневецький і Я. Острозький. О. Вишневецький нібито купив цей маєток у Косинського, а потім продав його Я. Острозькому³¹. Тоді як другий акт продажу-купівлі не викликає сумнівів і засвідчений офіційно, напевно купівлі землі у Косинського або не було зовсім, або це було формальне прикриття фактичного грабунку магнатом дрібного шляхтича. У всякому випадку, належного документа, де Косинський засвідчив би добровільність цього акту, не існує.

Для кращого розуміння соціально-політичної обстановки навколо козацтва у 1590-1591 роках, варто поглянути на процес, який розвивався паралельно з початком козацького повстання, а саме поведінку жовнірів Речі Посполитої, яким також не виплатили плату за останні роки. Жовніри на чолі з ротмістрами і товаришами, тобто шляхтичами, ще в кінці 1589 р. вчинили в Галичині справжній бунт.

Очевидно, що коли вірні піддані корони дозволяли собі таку поведінку через недотримання державою своїх зобов'язань, то і вічно свавільне козацтво мало всі підстави для бунтів. А загроза полягала в тому, що низовці, вільні від обов'язків перед державною владою через її некомпетентні дії, знову готувалися до походів проти «ворога святого хреста». Здається, що частина з них, очолювана Горностаєм, мала намір вирушити на море, тоді як кілька тисяч чоловік під керівництвом Косинського планували направитися в Молдавію [1, с. 143]. Імовірно, «у листі М. Язловецького вказувалося на можливість того, що козаки спробують вступити до Молдавії разом з новим

претендентом на молдавський трон, що спричинило серйозні турбулентності у польських владних колах. За розпорядженням короля М. Язловецькому все ж вдалося заспокоїти козаків, ймовірно, обіцянками оплати, і похід в Молдавію так і не відбувся» [22, с. 303].

В результаті козацька енергія була направлена у протилежному-напрямку – на волость і конкретніше – проти князів Острозьких. Для такої персоніфікації козацького невдоволення були свої причини. Перша – рід Острозьких (Костянтин Острозький і його сини Януш і Олександр) уособлював у собі владу Речі Посполитої на українських землях, оскільки займав ключові посади в місцевій адміністрації (київського і волинського воєвод та численних старост); друга – це надзвичайна розгалуженість маєтностей Острозьких, у зв'язку з чим діяльність козацтва в будь-якій частині України обов'язково зачіпала і маєтки Острозьких; третя – це особистий конфлікт Косинського і Острозьких за маєток Рокитне; четверта – Костянтин Острозький, поряд з іншими українськими урядовцями, перекрив козакам шлях в Молдавію, виставивши проти них військові залоги на прикордонні.

Лист К. Острозького до сенаторів Речі Посполитої у вересні 1591 року стає унікальним джерелом для вивчення початкового етапу козацького повстання. Виняткова інформативність та неочікуваність поданих у цьому документі фактів визначають новий погляд на розміри козацького руху. У своєму листі Острозький повідомляє, що першим захопленим містом був Пиків. Козаки, ведучи Косинського, успішно захопили місто та замок, захопивши зброю і маєтності. Оскільки саме від Пикова у серпні 1591 року Косинський написав листа до своїх «шановних панів-товаришів», саме він мав очолити цю операцію. Косинський закликав товаришів об'єднатися, нагадавши, що влада обманює їх щорічною виплатою вже другий рік, і відзначив, що «ми повинні самі піклуватися про свої інтереси» [20, с. 95]. Цей метод відстоювання справедливості був типовим серед жовнірів Речі Посполитої. Додатково, для розвитку козацького руху важливим стало те, що жоден з реєстрованих козаків чи низовців не отримав обіцяної плати, що дало

можливість Косинському звертатися до обох складових козацтва з цього питання.

Невдовзі козаки зайняли Білгородку, Чуднів, Білу Церкву і Переяслав. У Білу Церкву ввійшов п'ятитисячний загін на чолі з Косинським, за даними К. Острозького, який велів білоцерківцям складати присягу йому як козацькому гетьманові. Коли ж п'ять чоловік, очевидно шляхтичів, «не хотіли складати присягу і під страхом смерті, бо вже складали, Косинський велів стратити їх» [20, с. 97]. Приблизно одночасно мали скласти присягу Косинському жителі Канева і Черкас. Потім він направив козаків до Богуслава, новозбудованого Корсуня і Переяслава, щоб прийняти присягу від їхніх мешканців. Косинський також вимагав грошові внески для свого війська, зокрема в Павлоччі і Фастові. Потім, коли Якуб Претвич привіз невелике королівське жалування, Косинський роздавав її разом із здобутими податками по містах і селах. Запізніла королівська подачка вже не могла зупинити козацтво. Було відомо, що Косинський планує іти до Києва. Однак, коли Ян Орішовський, авторитетна постать серед козацьких колів, прибув, щоб умовляти повстанців припинити бунт, його мало не вбили, і йому ледь вдалося втекти з Білої Церкви. Швидкий та несподіваний розвиток подій на волості перелякало старого К. Острозького. Протягом цих місяців він, разом із сином Янушем (який тоді був волинським воєводою), неодноразово звертався до короля та сенаторів із проханням надати які-небудь поради щодо козаків. Острозький попереджав, що можна очікувати «розпалення якого-небудь загоряння з такого запалу», оскільки «щодня образлива сила цього бунту лише зростає», і він стверджував: «я не можу сам запобігти цьому жодним способом» [19, с.77].

Територія козацької вольниці простяглась аж до меж прикордонних волинських міст – Костянтинова і Острополя, охоплюючи межу Київського і Волинського воєводств. Київщина і Брацлавщина майже повністю знаходились під контролем козаків. Таким чином, у 1591 році спостерігалось не повільне розширення козацького непокорства (яке вже пройшло на попередніх етапах), а справжній вибух енергії, спрямованої у досить

організоване русло. Якими б міркуваннями не керувався Косинський, але розмах його діяльності був, за мірками того часу, досить значним і цілеспрямованим. Якщо грошові побори з населення, стації та інші форми «шкоди» були звичайним явищем і у жовнірів, то інші дії козацтва – захоплення королівських замків і примушування населення до присяги своєму війську, явно виходили за межі тогочасних конвенцій. У діях козацтва, зовні схожих на звичайний жолнірський бунт, відразу проявилася його глибинна ворожість до існуючих шляхетських порядків і прагнення перетворити їх за своїми власними стандартами. А загальний набір інформації про події 1591 року на українських землях свідчить про достовірність даного джерела.

Один із небагатьох документів, які засвідчують описані К. Острозьким події, це скарга Януша Острозького на пограбування його привілеїв і маєностей, яке відбулося в будинку білоцерківського підстарости князя Дмитра Курцевича-Булиги. Косинський особисто навідався до комори князя і опустошив її «місяця грудня двадцять дев'ятого дня, виїжджаючи з Білої Церкви». Тривале перебування Косинського у місті, приблизно від вересня по грудень, є цілком підтвердженим, оскільки, згідно з інформацією К. Острозького, Біла Церква служила для нього своєю резиденцією. Білоцерківці мали гостинно приймати самовільників, оскільки самі належали до них. Відомо, що у 1590 р. вони нападали на королівських жолнірів і не давали їм стоянок, а пізніше взаємодіяли з козаками [18, с. 88].

Скарга Я. Острозького на козаків була викликана необхідністю розпочинати довгий процес відновлення здобутого «мамранів княжати ... на Рокитну належачі» [47]. Згадка серед цих паперів про «мамран» на Рокитне служить серйозною підставою для того, щоб пов'язувати дії Косинського з його особистими претензіями до Острозьких. Тому, нападаючи на будинок підстарости, він, мабуть, мав на меті зайвий раз насолити могутнім суперникам.

Виразне зазначення у листі К. Острозького, що Косинський вже направив послання до переяславців, «упоминаючи, якщо вони бажають

скласти присягу, то він готовий все вибачити» [47], розкриває заплутану історію взаємин козаків із мешканцями цього міста. Конфлікт між ними тривав приблизно з 1589-1590 років. Переяславці (чи то міщани, чи то місцевий уряд) побили і пограбували декілька сотень козаків. Низовці висловили з цього приводу протест і розглядом справи мала займатися спеціальна комісія, утворення якої свідчило про те, що події розвивалися у той час, коли козаки ще були потрібні державі і не підняли відкритого бунту. Однак ця комісія начебто була зупинена козаками у Василькові, де під їхнім тиском заочно накладала на переяславців штраф у 150 тисяч кіп литовських грошей, але пізніше відмовилася від свого рішення. У свою чергу, міщани 15 січня 1592 року вимагали нового судового розгляду цього питання [58, с. 73].

Невідомо, склали переяславці врешті-решт присягу Косинському чи ні, але вчені вказують на те, що при зайнятті міста козаками сталася велика збройна сутичка – єдина при утвердженні козаків на Київщині. Під час цього конфлікту козаки вбили місцевого підстаросту і багато шляхти [69, с. 267]. Спрямованість козацького гніву має показувати, що конфлікт з переяславцями, найімовірніше, був спровокований місцевою владою, а, можливо, самими Острозькими, бо посаду переяславського старости обіймав Олександр Острозький. Пізніше існування цього конфлікту підтвердив і київський єпископом Йосиф Верещинський, який згадав про нього аж у 1596 р., але виклав події у власній версії. Фактично, міщани, що дійсно знущалися з низовців, заради примирення погодились на штраф і зібрали для них 100 тисяч злотих. Однак цю суму вони вручили К. Острозькому як воєводі для передачі козацтву. Однак той привласнив ці гроші [47]. Якщо це дійсно було так, то ми маємо ще одну причину нелюбові козацтва до Острозького.

Скарги К. Острозького на козаків з осені 1591 р. примусили польську владу вжити проти них деякі заходи. 16 січня 1592 р. король Сигізмунд III виданням універсалу до українських чиновників, вимагав розгляду ситуації, яка склалася, «що на Україні у воєводствах Волинського, Київського і Брацлавського свавільні люди творять великі шкоди, роблять виправи у

сусідні панства, «тягнуть» за собою підданих і порушують суспільний спокій». За цим наказом на Київщину відправлено спеціальну комісію для проведення розслідування «звідки такі кривди і морди початок свій взяли і від котрих людей» це почалося. Комісія мала і відповідно покарати винуватців. Місцеві урядовці повинні були передавати комісарам «справи про таких людей свавільних, нам і праву непослушних», складати списки на тих жителів міст, містечок і сіл, яких немає вдома та ін. [75, с. 266].

На відміну від багатьох подібних декретів, цей документ був реалізований на практиці. Комісія з шести осіб була досить поважною, до неї входили королівський комісар Якуб Претвич, старости Олександр Вишневецький (черкаський і канівський), Юрій Струсь (брацлавський), Станіслав Тульський (барський), Ян Тульський (войська брацлавського), а очолював її Микола Язловецький, якого офіційно визнавали патроном (захисником) козацтва. Комісари, знаючи особливості козацького норову, вирушили на Київщину зі своїми військовими загонами. Вже на початку березня, перебуваючи у Фастові, розпочали переговори з козаками. Так як це місто у той час належало київському католицькому єпископу русинського походження Йосифу Верещинському, який навіть перейменував його у Новий Верещин, то делегація почувала себе тут досить комфортно. Й. Верещинський на то час був відомий у певних кругах своєю войовничістю, планами боротьби проти татар, проектами заселення України і тісними зв'язками з козацтвом. Вірогідно, що саме він взяв на себе роль посередника для мирного вирішення цієї справи, враховуючи свою позицію як духовного лідера і воїнського стратега, що робить цей момент унікальним у контексті відносин між місцевими владарями та церковними постачальниками.

Косинський, покинувши Білу Церкву, вибрав собі для укріплення замок в Трипіллі, який став його новою резиденцією. 10 березня 1592 р. М. Язловецький направив у Трипілля «панам молодцям запорозьким» листа, в якому вимагав видачі Косинського. Козацтву пропонувався простий і заманливий варіант вирішення справи – спихнути свою вину, всі «непослухи»

на Косинського: «Я розумію, що ви то вчинили через Косинського, зрадника короля Речі Посполитої, і розумію, що за одного лотра всі терпіти не схочете» [79]. А «коли зараз до мене, ув'язнивши того лотра, послів не пошлете, на крові вашій мстився б над Вами за поміччю Божою і з людьми Пана мого» [78, с. 189]. Козацтво Трипілля відкинуло пропозиції Язловецького. Водночас і польські комісари побачили, що не мають можливостей покарати повстале козацтво, адже останніх було значно більше, ніж людей у комісарів, до того ж вони знаходилися в укріпленому замку. 14 березня комісари визнали козаків, поза законом, видавши для цього відповідний указ.

Пізніше ця постанова була запропонована сейму 1592 р. як проект конституції «Про погамування козаків» [13, с. 89]. Однак попри це переговори продовжувалися і було досягнуто згоди між сторонами. Згідно цієї домовленості, козаки будуть надалі поводити себе мирно, лише знімуть Кшиштофа Косинського з посади гетьманства, але не видаючи його [47]. Одразу ж комісари відбули назад, залишивши Київщину в козацькому підпорядкуванні. За свідченням І. Бельського, М. Язловецький мав від короля ще одне завдання – відповідно до ординації 1590 р. збудувати замок на Кременці, але, зрозуміло, що за тих обставин «з того всього не було ніц» [47].

Протягом літа-осені 1592 року козацькі позиції укріпилися, адже вони не мали втрат ні у живій силі, ні в територіальній. Це був відносно спокійний період, поляки не робили серйозних спроб взяти під свій контроль названі волості. Хоча про цей період майже відсутня інформація, але і її відсутність є важливим фактом. Тому можна повторити слова М. Грушевського: «Факти з козацьких розрухів сього року (1592) ми взагалі знаємо у вигляді відірваних епізодів, які переважно не можемо ані хронологічно ані прагматично пов'язати одні з одними» [24, с.135].

Ці події можна охарактеризувати як стабілізація ситуації, відбувся розподіл владних зон між козаками та місцевою владою. Останню представляли князі Острозькі і О. Вишневецький. Межа сфер впливу між ними проходили приблизно по кордону Волинського і Київського воєводств [16, с.

89]. Повне панування козацтва на Київщині засвідчує повідомлення Костянтина Острозького у жовтні 1592 р. про буденне життя козаків і їх візити до Києва: «Козаки низові неодноразово нападали на місто та київський замок, захоплюючи кращі гармати, порох і усю стрільбову зброю, які досі не були повернуті» [15, с. 8]. Водночас попереджає про можливий похід козаків на Київ як виняткову явище для того часу. Він описує цей прогноз досить песимістично, що центр воєводства став для козаків вкрай доступним, то як бути іншим населеним пунктам. Адже південь Київщини, який можна назвати давнім осередком українського боярства і козацтва, приймав з готовністю владу нащадків українських бояр. Випадок у Переяславі є виняток, який підтверджує правило. Загалом же в першому козацькому повстанні склались досить мирні відносини між противниками. Цим воно відрізнялося від наступних козацьких рухів в Україні, які відзначалися озлобленістю і жорстокістю з обох боків.

У діях козаків простежується бажання зачепити насамперед князів Острозьких. Міста, які вони займали, в більшості випадків належали Острозьким, маєтки також. Однак у цієї родини було так багато володінь по всій території України, що їх просто неможливо було обійти. Тому визначити, наскільки дії козацтва були інтерпретуються як спеціальне полювання на Острозьких важко. Адже більше, ніж Острозьким, козаки цікавилися дрібними місцевими урядовцями. Розправа з підстаростою в Переяславі може бути прикладом, як низовці зводили рахунки з ними. Козаки, які постійно мали справу з місцевими властями, страждали від їх поборів і утисків. Місцеві урядники мали також виконувати постанови уряду щодо приборкання козацтва. Ці кампанії через слабкість польської держави ніяких результатів не давали, однак незадоволення козацтва подібними діями спрямовувалося проти місцевих властей. Звичайно, ті пристосовувалися до ситуації, як могли, в основному ігноруючи розпорядження польської влади. Проте загалом співжиття низовців і місцевих урядників дедалі більше набувало

конфліктності. Яскравим прикладом цього є відносини запорожців із черкаським та канівським старостами, О. Вишневецьким.

Для кращого розуміння ситуації, яка склалася, варто розглянути і особу Костянтина Острозького, його роль в цих подіях. Очолюючи військову адміністрацію, він водночас залишався і найбільшим землевласником краю. Тому саме від нього очікували енергійних заходів для приборкання козацької розгнужданості. Проте князь не прагнув боротьби при всіх наявних можливостях вивести на поле декілька тисяч озброєних слуг і залежної шляхти. Відповідь на таку дивну поведінку магната слід шукати у сферах економічній і суспільно-психологічній. Родина Острозьких, розширюючи свої маєтки на Київщині, надавала козакам право обробляти землю. Ці маєтки тільки починали набирати потужності і не приносили значних доходів князю. Крім того князь, використовуючи свою посаду, закликав селян з інших земель до своїх маєтків. А в державному плануванні це було не зовсім законно. Отже, на території Київщини козаки не могли значно пошкодити Острозькому.

Також варто пам'ятати, що для князя козаки виступали нащадками бояр, які знаходились вже на іншому щаблі ієрархічної драбини. Все своє життя він намагався бути патроном низового суспільства. Звістки про тісні стосунки Острозького з козаками час від часу подавалися як з боку польських, так і турецько-татарських джерел ще з часів Стефана Баторія. Якщо проаналізувати знаний набір реєстровців 1578 року, де прослідковується тенденція, яку відмітили і польські урядовці, найбільше козаків виходило з маєтностей Острозьких. Отже, каральна акція для Острозького означала б як значні фінансові втрати, так і небезпека втрати козацької підтримки, яку українські магнати високо цінували. Тому князь не бажав втручатися безпосередньо у конфлікт з козаками. Які відзначають історики: «Замість цього він звертався до польського сейму із проханням про допомогу, відмовляючись брати на себе відповідальність за події у владі під його управлінням воєводства. Для полегшення тиску з боку свавільників, українські державці влітку 1592 року

намагалися перенаправити їхню активність за межі України, спрямовуючи їх на опустошення московських кордонів або виправи проти татар» [12].

Російський уряд отримав тривожне повідомлення, в якому зазначалося, що «біскуп київський, князь Олександр Вишневецький та староста Остринський Лаврін Ратомський наймають черкас отамана Косинського та інших і від короля їм сукна і гроші валяють, щоб вони йшли під Чернігів». Цей захід виявився унікальним, оскільки відображав спроби українських лідерів використовувати свавільників як союзників у геополітичних стратегіях проти спільних ворогів, що підкреслювало складні альянси та тактичні вибори в турбулентних часах. «Деякі дані свідчать, що влітку 1592 року К. Косинський перебував у маєтку Костянтина Острозького у Острополі, що на межі Волині та Київщини» [6, с. 213]. Це змусило князя вжити заходів, і він спробував розгромити Косинського, «маючи допомогу від деяких місцевих старост: проте козаки здолали його людей і відбили напад» [6, с. 216]. Проте козаки не продовжили поступатися на Волинь, і Острозький, який явно недооцінив силу противника, знову на довгий час відпустив події.

Отже, розгортання конфлікту між Кшиштофом Косинським та князем К.Острозьким, що призвело до ескалації подій, виникло тому, що Острозький узяв у ватажка козаків маєток Рокитне, який був винагороджений йому королем як визнання військової служби. Острозький подав скаргу на гетьмана Косинського за те, що останній напав на будинок його підстарости, князя Дмитра Булиги-Курцевича, у Білій Церкві та пограбував його. Острозький особливу увагу приділив тому факту, що гетьман Косинський позбавив його прав на володіння землями у Розволіві, Великій Слободі та Рокитному. Ці документи мають велике значення як для гетьмана, так і для магната Острозького. (Можна провести аналогію із подібним вчинком Дмитра Чаплінського щодо Богдана Хмельницького у подальший період).

Важливо відзначити ще один аспект лідерства Кшиштофа Косинського в козацькому русі. Під час зібрання шляхти Волинської землі на судових роках у Луцьку у січні 1593 року було прийнято рішення припинити обговорення

козацької загрози. Серед злочинів, які козаки визнали особливо небезпечними, зазначалося, що вони «примушують до присяг на послушенство, загалом гонять їх на підкорення» [22, с. 39]. Відзначаючи злочини козаків, серед яких погроми та грабунки, польський король Сигізмунд III в підготовленому ним указі відзначив, що козаки змушують міських жителів складати присягу на послушенство їм, що суперечить королівській гідності та загальному спокою [22, с. 45]. С. Пекалід у своїй праці також натякає на цей аспект козацького руху, стверджуючи: «де-то в глибині сердець вигнанців, уроджене прагнення до влади» [6, с. 216]. Цей аспект свідчить про те, що повстання мало не лише соціальний, але й певний державницький характер.

Король спочатку намагався вирішити конфлікт мирним шляхом і на початку 1592 року призначив комісарів для переговорів із козаками. Ці комісари, які були старостами українських міст – Я. Претвич, О. Вишневецький, Я. Струсь, С. Гульський, Я. Гульський, були добре ознайомлені з проблемами козацтва. Разом із ними офіційний представник реєстрового козацтва Миколай Язловецький звернувся до повстанців листом, в якому висловив їм докори за непокору, назвав К. Косинського зрадником короля і Речі Посполитої, вимагав видати його та розійтися, інакше перед козаками очікувала страшна помста [16, с. 21-22]. Однак місія комісарів завершилася безрезультатно. Універсалом, датованим 16 січня 1593 року, король скликав посполите рушення шляхти з воєводств, зазначених вище, до Костянтинова. Там, з'єднавшись із іншими збройними загонами, вони під владарюванням князя К. Острозького спробували запобігти подальшому розповсюдженню козацької сваволі. Дії польських урядових структур були обмежені видачею цього універсалу.

Очевидно, що К. Косинський, отримавши інформацію про готовність противника, вирішив змінити своє розташування. З Острополя він відступив на схід і розташував свої війська у містечку П'ятки. Туди ж вирушили війська Острозького. Точну кількість військ з обох сторін встановити складно. За свідченнями літописців, у Косинського було п'ять тисяч чоловік, проте

невідомо, скільки саме брало участь у битві [43, с. 121]. Сам Косинський, у листі до московського царя, стверджував, що має близько трьох тисяч чоловік. Щодо кількості військ Острозького немає конкретних даних. Однак можна припустити, що їх було не менше чотирьох-п'яти тисяч чоловік. Події під П'яткою розгорнулися приблизно наступним чином. 2 лютого Косинський, передумавши оборонятись у місті, вийшов з нього табором. Однак невідомо, чи це було зроблено для наступу на противника чи для відсторонення від нього. У будь-якому випадку війська Острозького вийшли на його шлях. Козаки, розпочавши стрілянину з табору, завдали значних втрат противнику, вбивши понад двісті коней [41, с. 90].

Шляхетське ополчення Острозького почало розсіюватися, але у цей момент в бій вступив Януш Острозький із відбірним загоном кінноти, налічувавши 600 чоловік. Це стало вирішальним моментом у битві. Яну Острозькому вдалося розгорнути табір противника, що є вельми рідкісним явищем в історії козацтва. Це призвело до повного розгублення бойових формацій повстанців, які розпочали безладно відступати. Після цього наступила «не валка, а забій і різь», а глибокі сніги ускладнили втечу втікачам. Кіннота Острозького легко долала втікачів [38, с. 207]. Залишкам козаків вдалося відійти в місто, але Острозькі обложили його з усіх боків.

Втрати козаків оцінюються різними джерелами від двох до трьох тисяч осіб. Перебіг бою та єдність у твердженнях джерел підтверджують достовірність інформації про значні втрати Косинського. Запитання виникає щодо втрат з боку Острозьких, які, за деякими звітами, становили лише «десяток чоловік». Якщо врахувати, що стрільба козаків призвела до загибелі приблизно двохсот коней, то, ймовірно, численні вершники також втратили життя. Втрати Косинського можна пояснити його військовим складом. Навіть якщо О. Острозький пишався загибеллю «найпередніших людей» серед козаків, це сумнівне твердження, оскільки досвідчені січовики мали більше шансів вижити порівняно з неопритомненими селянами-втікачами, які були слабо озброєні і не мали військової підготовки. Ймовірно, саме ці новачки становили

основну частину загиблих, тоді як досвідчене козацтво під командуванням Косинського зазнало менших втрат. Можливо, неорганізованість козацьких новобранців та їхня неспроможність утримувати військовий порядок, а саме табір, стали основною причиною поразки під П'яткою.

К. Косинський, після втрати людей, гармат і хоругвей, оточений військами Острозького, виявився у складній ситуації та був вимушений звертатися до О. Вишневецького з проханням виступити посередником у переговорах з Яном Острозьким. Останній, «ужаливши їх а звалища людей українних старосте своїх» [24, с.231], згодився на цю роль. Переговори, триваючи близько тижня, завершилися угодою між обома сторонами 10 лютого 1593 року. Козаки взяли на себе зобов'язання: скинути Косинського з посади гетьмана; слухатися короля та утримуватися від нападів на сусідні панства; не перебувати в маєтках Острозьких, О. Вишневецького та їхніх прихильників; не розташовуватися на «лежах» в їхніх володіннях; видавати втікачів від князівств і їхніх слуг; повертати гармати, взяті в замках, за винятком трипільського, а також речі, коней, худобу, взяту в маєтках князів; і, нарешті, «служити їм милості». Угоду з боку козаків підписали К. Косинський і військовий писар Іван Кречкович, а з боку Острозьких – представник уряду Я. Претвич, О. Вишневецький і троє шляхтичів.

Можна вважати, що Острозький висунув деякі вимоги угоди, спрямовані на захист своїх особистих інтересів, зокрема відзначивши певні пункти, які кореспондували із загальними тенденціями та потребами того часу. Наприклад, вимога утримуватися від нападів на сусідні землі може викликати сумнів у прийнятності як для козаків, так і для українських магнатів. Князь О. Вишневецький, використовуючи козаків, розширював свої володіння на московському кордоні.

Головним змістом угоди було обіцяння козаків не торкатися особисто Острозьких і Вишневецьких, а за необхідності служити їм. Для українських князів це становило справжнє козацьке питання, оскільки вони прагнули перенаправити дії козаків у потрібне їм русло та відновити свій вплив на це

соціальне об'єднання. Острозький вважав, що вже достатньо покарано свавільників і обмежився моральним приниженням свого особистого ворога, К. Косинського. Підписавши угоду, Косинський, «пройшовши через обоз, хрестом впавши, перепросив», поклавши край конфлікту і зобов'язавшись служити на вічний спокій.

Після цього події низовці були випущені до Запоріжжя, але, як підтверджує подальший розвиток ситуації, вони не визнали капітуляції. Косинський також залишався на посаді гетьмана, не дивлячись на поразку. Це вказує на те, що козаки не приймали пасивного ставлення до свого лідера після невдачі в битві. Гетьманська влада в той період була дуже непостійною, змінюючи своїх лідерів залежно від настроїв та вимог козацького товариства.

Збереження Косинським посади гетьмана може свідчити лише про його великий авторитет серед козаків, оскільки вони не бажали відставки лідера, який зазнав поразки. Джерела цього авторитету, окрім особистих якостей Косинського (які залишаються невідомими), можна знайти у його діяльності протягом 1591-1592 років. Ймовірно, саме цілеспрямованість та організованість гетьмана на волості вразили козаків. Завдяки виконанню присяги місцевого населення, впровадженню козацького присуду та створенню власної системи оподаткування на волості Косинський відзначався порядністю і організаційною ефективністю, що відрізняло його час від анархічних періодів козацтва у попередні та наступні роки.

2.3. Друга фаза повстання (весна-літо 1593 рр.).

Завершення конфлікту

Відступивши до Запоріжжя в кінці зими, козаки використали цю ситуацію для відпочинку і планування подальших кроків на весну 1593 року. Попри те, що стосунки з польською владою загострилися, козаки вірні своєму обов'язку – захисника України від татарських набігів. Вони навіть пішли на компроміс із своїм супротивником О. Вишневецьким. Наприклад, 3 березня запорожці повідомили його, що «цар кримський, який планував вторгнутися

на його територію, відмовився від цього замислу» [27]. Вишневецький хоч і прийняв цю інформацію, але очікування певної небезпеки від самих козаків, розпочав планувати будівництво замків у Корсуні і Чигирині, а також на «підняття війська до кільканадцяти сотень» для протистояння козакам просив грошей у Я.Замойського [26, с. 18]. До Вишневецького доходили чутки про серйозність намірів Косинського: «Й. К. М. бажав абсолютно зруйнувати всю кордонну територію, вивертаючи нас усіх і видаючи наказ своїй армії руйнувати її, при цьому він присягнув, що разом із турецькими і татарськими військами допоможе панству коронному розграбувати та заволодіти королівською владою. Навіть тепер він обіцяв послати свої війська царю кримському, і в обмін віддати йому свою військову службу проти панства Й. К. М. На доказ цього, Великий Князь Московський також вже піддав йому всю кордонну територію на понад сто миль, а цар московський вже вислав до них матеріальну допомогу та навіть оголосив себе «царем запорозьким, черкаським і низовським» [30, с. 233].

Козацькі атаки не обмежувались лише нападами на шляхетські маєтки. Гетьманські рішення свідчили про встановлення повної автономії козаків на територіях, які вони контролювали, від уряду, місцевої адміністрації і навіть місцевої шляхти. Таким чином, коли О. Вишневецький вказував, що Косинський віддає Москві прикордоння, він насправді мав на увазі виходження Подніпров'я з-під влади існуючого «права посполитого». Під Косинським козаки, ймовірно, не маючи наміру змінювати свого сюзерена, взагалі не розглядали таку можливість у 1591-1593 роках. Якщо б вони цього бажали, ніхто б не міг їм завадити в цьому періоді. Однак Вишневецький розглядав бажання козаків змінити сюзерена досить небезпечним. Вихід з-під юрисдикції одного монарха (польського короля) натомість перехід під владу іншого (московського царя). Середньовічне мислення не передбачало існування великих територій, не підконтрольних якому-небудь монарху. Таким чином, Вишневецький зміг визначити тенденції розвитку козацької ідеології та козацького руху. Коли козацтво під Богданом Хмельницьким

вирішило розірвати зв'язки з польським королем, воно дійсно завершило тим, що знайшло нового володаря. Михайло Грушевський краще всього узагальнив значення погляду Вишневецького на можливі плани козаків у 1593 році, зауваживши: «Це цікаво, оскільки, так би мовити, в повітрі лунали міркування щодо можливості козацьких планів, які через кілька десятиліть стали перспективними і стали реальністю».

Останній місяць весни 1593 року зіштовхнув Вишневецького з низовим козацьким військом, яке підійшло до Черкас. Вишневецький про ці події згадував так: «Те вороже військо прийшло сюди, до Черкас, одягнене в лати, і стріляло з гармат по замку і по місту, вбиваючи багато людей, у тому числі моїх слуг та інших підданих й. к. м.». Тому ми не захотіли чекати і вийшли на ворога. Там був убитий сам той мудрець Косинський, і хоча було багато його війська, але решта втекла за поріг до другого війська» [41, с. 212].

Навіть попри свою перемогу, Олександр Вишневецький відчував страх перед можливими наслідками такого обернення подій, оскільки він припускав, що кілька тисяч осіб, що знаходилися за його межами, можуть прагнути помститися йому. У зв'язку з цим він вимагав видачі королівського універсалу для залучення української шляхти до організації протидії козацтву і звертався за допомогою до жовнірів [40, с. 78].

Польські описи подій в Черкасах різняться від споминів О. Вишневецького. Літописці стверджували, що Косинського вбили прихильники Вишневецького, коли той, не очікуючи загадок, увійшов до міста і зупинився в дорожній карцмі. Разом із ним загинуло сорок чоловік його супроводу [47]. Очевидно К. Косинський, який приймав присягу жителів Черкас ще у 1591 році, вважав місто підконтрольною територією і поводив себе там впевнено і необережно, що призвело до втрати його життя. А. Вишневецький поспішив це описати як битву за Черкаси.

Проте науковці відзначають, що в наступні три місяці не спостерігається жодного документа про діяльність козацтва. Адже зосереджені на Запоріжжі вояки продовжували жити звичним життям, займались торгівлею.

Пам'ятаючи, що Черкаси та Канів це важливі стратегічні центри, від яких козаки не могли відмовитися назавжди. Відсутність достовірних джерел змушує робити припущення щодо подальших дій козаків і Вишневецького. Очевидно присутня і психологічна складова як страх одних й інших, і військова – масові походи козаків на Черкаси. Все разом сприяло тому, що князь, провівши з козаками переговори, у серпні 1593 року підписав договір, що фактично означало його капітуляцію. Ця угода містила наступні умови: «козаки мали право вільно входити та виходити з території; ті, що знаходилися на волості, обирали свого старшого та вирішували справи за власним усудом; родичі загиблих у травневій сутичці козаків-шляхтичів Косинського, Шалевського і Снятовського мали право судитися з Вишневецьким за звичайним судовим порядком; князь повинен був повернути Війську Запорозькому втрачене майно, таке як борошно, човни та коні; люди Вишневецького не могли захоплювати майно померлих козаків; запорожці мали право забрати собі всі особисті речі, які знайдуть у Канівському і Черкаському старостах» [5]. Цікаво, що зі сторони козацтва було вказано лише одне зобов'язання – прощення всіх козаків, які взяли участь у конфлікті разом із Вишневецьким, і надання їм вільного проходу. Серпнева угода Вишневецького, який невдовзі помер, з низами повністю суперечила угоді Острозького з козаками та жорстким постановам польсько-литовського сейму у травні 1593 року. Зокрема, сейм постановив, що «козаки, зібрані у волості в «купи», вважатимуться бунтівниками і будуть розправлятися з ними без суду і слідства» [43, с. 118].

Схоже, що Вишневецький, який був призначений для виконання цього указу, не лише згоджувався на легалізацію козацьких куп, але також надавав їм судовий імунітет. Пункт, що стосується Косинського, порушував сеймову конституцію, яка звільняла Вишневецького від відповідальності за його вбивство. Київський біскуп Йосиф Верещинський, який повідомив Яну Замойському про ці події та угоду, вважав, що дії Вишневецького були вірними, оскільки козаки були необхідні для країни для захисту від татар.

Таким чином, у серпні 1593 року козацтво відновило свою фактичну владу на територіях Черкаського і Канівського староства, через які здійснювався його зв'язок з усією Україною. Далі логічним виглядало б просування козацтва вздовж Дніпра вгору для контролю всієї дніпровської артерії, аж до Києва і Полісся. Це було обумовлено подіями у Києві.

Підписавши угоди з Вишневецьким, запорожці не зупинились і навіть відправили делегацію з двох представників до Києва, щоб вони написали скаргу на Вишневецького і подали її до гродського суду. Однак, незважаючи на офіційний статус послів Війська Запорозького, чиновники не тільки арештували делегатів, засудили їх до ув'язнення, а навіть пограбували майно інших козаків, які також перебували у Києві. Цей інцидент викликав обурення запорожців, які з усією артилерійською силою вступили до Києва, щоб відновити справедливість [47]. Їхнє прибуття до міста відбулося приблизно у середині вересня, і на 22 вересня Я. Острозький записав: «Щодо козаків низових... після смерті п. старости черкаського вони порушили свою присягу та внонь наважилися на Київ, що сталося кілька днів тому» [74, с. 90-92].

Місцева шляхта Києва також сформувала делегація для переговорів з козаками, яку очолили Й. Верещинський і князь Кирик Ружинський. Переговори розпочались біля річки Либідь і проходили в руслі вирішити ситуацію мирним шляхом. Проте козаки в кількості майже 4 тисячі, відмовилися висилати своїх представників до міста і рушили туди у повному складі. «Місцева шляхта, вже давно вражена діями козаків, навіть не взялася за організацію оборони і розпочала розходження, «не бажаючи пити з урядом Замковим, якого наварили» [72, с. 217]. Міщани, обурені можливими розгромами, швидко сховались на Замковій горі. Тільки після цього розпочалися важкі переговори. У результаті замковий уряд погодився «виплатити компенсацію у розмірі 12 тисяч злотих за утиски козаків, проте кошти були взяті з київських міщан». Отримавши сатисфакцію, козаки мирно покинули Київ, «без стрільби та пролиття крові з обох сторін, не завдаючи

шкоди людям». Верещинський, аналізуючи це подією, осуджував необережність влади у взаємодії з козацтвом [67, с. 9].

Воєнний біскуп, який фактично вчиняв акти козацтва на кордоні України, постійно наголошував на важливості козаків для держави. Він неодноразово спільно з ними влаштовував оборону своїх володінь і у своїх стратегічних планах протистояння татарам відводив їм ключову роль.

Події 1591-1593 років основані на конфлікті козаків і владними урядовцями Речі Посполитої. Але варто звернути увагу і на становище українського селянства. Козацькі вчинки часто стимулювали селянські рухи, і навпаки. Селяни активно включалися в козацькі виступи, які сприяли їх бажанню переселитися на вільні території, що загострювало відносини з польськими землевласниками. Як приклад можна проаналізувати матеріали актових книг гродських судів, які фіксуючи справи землевласників-шляхтичів, відмічали і випадки втечі селян у володіння іншого пана, і небажання добровільно повернутися. Така інформація лише частково висвітлює стан речей щодо втеч селян. Зрозуміло, що цей відсоток залишався приблизно сталим в мирні часи. В період козацьких виступів, коли діяльність влади фактично зупинялася, ніякі записи про втечу селян різко зменшувалися. Тому можемо говорити, що селянські втечі були складовою міграційного руху селян.

Проте селянський рух, навіть хаотичний, був вигідний і великим українським землевласникам, серед яких князі Острозькі, Вишневецькі, Збараські та інші. Основними напрямками переселень селянства були південний і східний, тобто з Руського і Белзького воєводств у напрямку Західного Поділля і Волині, а звідти – на Київщину і Брацлавщину. Втікали селяни від дрібних землевласників на землі магнатів. Наприклад, у «другій половині 1593 року зафіксовано 142 випадки втечі селян, із яких 40 випадків припадають на маєтки К. Острозького. Проте князь лише у 7 випадках повернув селян шляхтичам» [62, с. 233]. Таким чином, князь отримав значний фінансовий прибуток.

Актові книги реєстрували численні випадки втечі слуг від своїх господарів – невеликих шляхтичів, які намагались зробити їх своїми підданими. Наприклад, «вільний, але убогий, шляхтич» А. Заболоцький протягом семи років працював на службі у князя Чарторийського. Проте князь не тільки не виплачував йому гроші за цей період, але й намагався зробити його селянином. Коли Заболоцький покинув Чарторийського, князь визначив його як «збігаючого» і представив як звичайного селянина» [59, с. 149]. Така категорія населення також шукала захисту серед козаків, які були близькі за соціальним походженням.

У цьому хаотичному середовищі анархії, шляхта часто намагалася використовувати козаків на свій розсуд. Важливо відзначити, що під час придушення повстання К. Косинського активну участь брав Северин (Семерій) Наливайко. Він приєднався до приватного війська князя Костянтина-Василя Острозького та згодом зайняв посаду сотника в його надвірній хоругві. Северин брав участь у розгромі виступу Кшиштофа Косинського, зокрема, в битві під П'ятками. Ці події на деякий час зіпсували його стосунки із запорожцями. Допомогла тільки грошова компенсація козакам у вигляді півтори тисячі коней, захоплених у татар [47].

Відносини Косинського з міщанами були достатньо складними, які залежали від конкретного міста. Справжню підтримку козацтва виявили традиційні центри козащини, такі як Черкаси, Канів, Біла Церква і Брацлав. Проте саме міщани Білої Церкви, які в 1590 року виступали проти влади, стали завзятими союзниками козацтва протягом 1591-1593 рр. [55, с. 143].

6 червня 1593 року на прохання старости Білої Церкви Я. Острозького король Сигізмунд III видав універсал до міщан міста, в якому перераховувалися їхні провини. Універсал вказував, що міщани, «замість надання допомоги у боротьбі з гнітом, спрямували свою симпатію та присягу свавільникам, а також захопили і спустошили міста і замки, в тому числі Янушполе, П'яток, Чуднів, Полотно, Сапогів і всі прилеглі села. Вони також відмовлялися виконувати обов'язки перед Я. Острозьким» [47]. Тобто справи

міщанам Білої Церкви мали розглядати королівські комісари. Невідомо, чи дійшли комісари до міста, але мешканці Білої Церкви залишалися активними прихильниками козаків і в наступні роки.

Брацлав, як центр Брацлавського воєводства також виступав як бунтівне місто України. мешканців Брацлава приймали участь у козацьких виступах 1591–1593 років. Поведінку жителів міста можна сприймати в контексті прикордонного міста, яке було зацікавлене в існування козацтва як захисників. Стратегічно цей важливий прикордонний пункт залишався об'єктом наполегливої боротьби польських урядовців. Станіслав Жолкевський у листопаді 1593 року зазначав з цього приводу, що «місцеві мешканці, хоч і мали значну силу, все ж проявляли великий упор, і якщо хочеш подолати їх, то завжди потрібно буде мобілізувати значні сили, оберігаючись від їхньої зухвалості та сваволенства. Його суперечність і відсутність уваги до Бога, Короля та будь-яких обов'язків свідчили про негідність» [24, с.90], яка може призвести до негативних наслідків.

Спілкування козаків з киянами і переяславцями виявилось більш складним, ніж з мешканцями зазначених міст. Київ і Переяслав також перебували під постійним впливом і активністю козацтва, а в їхньому населенні також був значний шар козацького елемента. Однак відносини з представниками Косинського виявилися не надто дружлюбними, що призвело до конфліктів між міщанами і козаками в обох містах.

Загалом у Києві і Переяславі владу представляли структури, які прихильно ставилися до Острозьких. На ці стосунки впливала найбільше економічна складова. Київ вже з кінця XV століття мав митні служби, що контролювати козацьку торгівлю. В процесі збагачення виникали ситуації не добропорядності київських купців, які постійно намагались обманути козаків. Місцеві монастирі в Києві, маючи великі земельні ділянки, немалі фінанси, надавали лихварські послуги козацьким промисловцям і змагалися з ними за землі вздовж Подніпров'я. Отже, в Києві міська верхівка, хоч і була тоді ще нечисленною, але вже мала значний вплив і була добре забезпечена. Ця

верхівка підтримувала тісні зв'язки з бунтівною козацькою старшиною, але водночас не відчувала близькості до козацького народу. Таким чином, кияни ставилися до офіційної влади більш лояльно, ніж жителі інших міст козацької України.

1593 рік в цілому був позитивним періодом для козацтва. Волинська шляхта сприйняла захоплення Києва козаками у вересні 1593 року як серйозну загрозу своєму спокійному існуванню. Тому вона «дозволила волинському воєводі О. Острозькому і київському воєводі К. Острозькому вживати всіх необхідних заходів для захисту від козацтва, включаючи скликання посполитого рушення» [45, с. 507]. З цього можна зробити висновок, що немає підстав стверджувати про насильницьке припинення козацького руху в 1593 році. Зазначеною тезою про «придушення» повстання Косинського в радянській історіографії робилася одна з найбільших помилок [47].

Можна відзначити, що козацька активність пішла на спад. Це відбулося тому, що, по-перше, козаки повернулись до традиційної своєї діяльності – боротьба з турками і татарами. По-друге, козацтво розпочало розширювати свої території і взяло під контроль ті землі, де влада польської шляхти була незначною, мова іде про південь Київщини і Брацлавщину, що і знизило необхідність активної соціальної боротьби на цих землях.

Становище на території України наприкінці 1593 року залишалося невизначеним: як будуть складатися стосунки між козаками і панством Речі Посполитої, адже соціальний конфлікт залишався нерозв'язаним. Тобто, події 1591-1593 років можна розглядати лише як перший етап великого козацького руху 1591-1596 років. Офіційний історик Речі Посполитої Р. Гейденштейн зауважував, що «Косинський визначив початок тим подіям, які потім вибухнули під керівництвом Лободи і Наливайка» [41, с.92]. Термін «повстання Косинського» має право на існування, як назва цього етапу історії, і як вираження традиції персоніфікації історичних подій.

На налагодження відносин не сприяла також політика польської шляхти, яка в 1590 році прийняла рішення на сеймі визнати козаків залежними від

коронного гетьмана, підлеглість якому зобов'язувала їх діяти лише за його волею. Ухвалено також включити всіх випищиків (українських козаків, виключених з козацьких реєстрів рішеннями уряду Речі Посполитої) до категорії холопів. Отже, уряд і шляхта відмітно розуміли загрозу, яку представляло козацтво для існуючої системи, особливо у можливості створення альтернативних управлінських структур.

Чи був Косинський свідомий всіх наслідків своєї діяльності, залишається невідомим. Проте його внесок в цьому напрямі був невідомим. Таке усвідомлення владою козацького руху свідчить про його соціально-політичний характер, відмінний від кримінального, яким його часто ставили під сумнів критики козацтва. Отже, діяльність козацтва відрізнялася від інших подій, таких як бунти жовнірів чи численні селянські та міські виступи, які не впливали на існуючий суспільний лад.

Очевидно, що встановлення козацького присуду свідчить про політичні амбіції козацтва, пов'язані із прагненням до рівності із «народом шляхетським». Юридичне невизнання боярством політичних прав козацтва підштовхувало його до стихійного прагнення створити власні політичні структури, де його права були б повністю враховані. У встановленні козацького правосуддя на місцевому рівні ми спостерігаємо відображення боротьби боярства за свої права та перші прояви нової козацької влади.

ВИСНОВКИ

Отже, в результаті нашого аналізу причин, ходу та наслідків козацьких повстань 1591-1593 років у воєнно-політичному контексті ми зробили наступні висновки:

1. Досліджено політичний-мілітарний аспект процесу інтеграції українських земель до Корони Польської. Цей аспект виступає важливим компонентом історії України, розкриваючи складну політичну та воєнну динаміку епохи. Інтеграція українських територій до Корони Польської відбувалася в різні історичні періоди та мала вплив політичними, соціальними, військовими, економічними та культурними чинниками. Цей процес об'єднав угоди, дипломатичні маневри та військові завоювання. Польська корона прагнула забезпечити політичний контроль над українськими землями, взаємодіючи з українською елітою та князями. Інтеграція призвела до змін у соціальній структурі українського суспільства, зокрема спроби шляхти Польської Корони асимілювати населення та нав'язувати свою культуру та спосіб життя. Цей процес також відзначився значущим впливом на економіку українських земель, породжуючи зміни в системі оподаткування та впливаючи на торгівлю, ремесла та власність.

Розглянуто етапи становлення та розвитку реєстрового козацького війська, зокрема його виникнення в історії Великого Князівства Литовського. Початок цього виду козацтва можна віднайти у подіях, що відбулися в 1572 році, коли були визначені права та обов'язки реєстрового козацтва. Зазначені документи стверджували, що реєстровці визволялися від підпорядкування місцевим воєводам та старостам, стаючи під команду коронного гетьмана. За військову службу реєстровці отримували відповідну заробітну плату та привілеї. Керівництво покладалося на старшого, який мав адміністративну та судову владу над реєстровими та низовими козаками.

Універсал від 16 вересня 1578 року визначив можливість привласнення реєстровців і запорозьких козаків. Проте універсали Сигізмунда II та Стефана

Баторія не надавали жодних особливих переваг реєстровому козацтву, його права обмежувались рамками повноважень найманого війська.

У Речі Посполитій реєстрове козацтво не визнавалося окремим соціальним станом. Права та вольності реєстровців були тимчасовими та застосовувалися лише до нового припису, а також існував інститут «випищиків», який дозволяв змінювати статус козака. Лицарство не мало представницької участі у законодавчих органах, а його представників делегували лише для обговорення питань, що стосувалися реєстрового козацтва.

Після придушення козацьких повстань наприкінці XVI століття польська влада дозволила конфіскацію земель, що належали козакам. Гетьмани отримали право призначати страту для повстанців, а норма 1590 року про зміцнення контролю над підданими короля відновила свою чинність.

Виявлені передумови та причини козацького повстання під командуванням К. Косинського свідчать, що це повстання та подальші козацькі війни не виникли спонтанно, а були результатом складного взаємодії різних чинників, які формувалися протягом другої половини XVI століття в межах Речі Посполитої та на українських теренах, що інтегрувалися в новоутворену державу.

На перше місце виходить вагомий соціально-становий фактор, який полягав у виділенні козацтва як окремого стану, що прагнув здобути привілеї та соціальні переваги. Також важливим та ключовим чинником став особистий фактор – протистояння К. Косинського із шляхтою, а особливо з князями Острозькими та Вишневецькими. Сама Річ Посполита трактувала це повстання як внутрішній конфлікт та намагалася розв'язати його у традиційних рамках, придушуючи його за допомогою звичних для козацьких погромів методів минулих часів.

Однак ми визначили суттєву особливість: на початку 90-их років XVI століття українське козацтво почало виявляти ознаки самостійної сили, володіючи власними правами, інтересами та символікою. Поступово козацька

спільнота формувала свою свідомість, яка може бути охарактеризована як станова свідомість, перебуваючи між свідомістю шляхетського та селянського населення. Козаки направляли свої зусилля на наближення до шляхти та отримання її привілеїв, а одночасно відчували зв'язок з плебейськими верствами, зокрема селянством. У цей період козацтво перетворилося на масове явище, причому найбільше число новобранців набиралося саме з простонародного середовища. Для осіб із низьких соціальних верств козацтво стало свого роду соціальним ліфтом, який дозволяв піднятися в суспільстві та здобути поважне положення. Трансформації, які відбувалися в козацтві другої половини XVI століття, мали неочікувані наслідки для влади Речі Посполитої. Козацтво виходило за межі ролі маргінальної сили на кордоні та почало активно виступати, і в цьому контексті «аргументом» ставала сама шабля.

2. Проаналізували ключові етапи розвитку повстання К. Косинського, розглядаючи його мілітарний аспект двох основних фаз часового поділу: період від серпня 1591 року до лютого 1593 року та весна-літо 1593 року. Початок виступу був викликаний конфліктом із князями Острозькими через майнові розбіжності. Центральним регіоном подій стали землі Київщини та кордону з Волинню, які були власністю та центром влади Острозьких. За рахунок ресурсного потенціалу та впливу перевага переважала на стороні князів Острозьких.

Перший етап повстання відзначився захопленням деяких міст повстанцями, таких як Біла Церква та Фастів. Кульмінацією стала битва під П'яткою, де загони Косинського зазнали поразки і були змушені прийняти умови миру. Значущим було те, що проти Косинського виступав майбутній лідер козаків – С. Наливайко. Це вказує на те, що конфлікт більше мав внутрішню природу, адже козаки не воювали проти Речі Посполитої; участь Наливайка на боці князів Острозьких свідчила про внутрішню розбіжність серед козаків.

Другий етап повстання охоплював період весни-літа 1593 року і зосереджувався на подіях навколо Черкас, де К. Косинського викликав на бій

князь Вишневецький. Цей період закінчився трагічно для Косинського, який загинув. Однак самі події завершилися укладанням нової угоди, що гарантувала козацтву нові права та привілеї, заради яких вони взагалі виступали.

Угода визначала, що козаки тепер мали право вільно входити та виходити з своїх жител; ті, хто перебував на волості, мали право обирати свого старшого та вирішувати справи за своїм власним вироком. Родичі загиблих у травневій сутичці між козаками та шляхти Косинського, Шалевського і Снятовського, мали право на суд з Вишнівецьким в звичайному порядку. Князь повинен був повернути Війську Запорозькому skonфісковане майно – борошно, човни та коні. Люди Вишнівецького не мали права конфісковувати майно покійних козаків, і запорожці мали можливість повернути собі всі особисті речі, які знайшли в Канівському і Черкаському старостах.

3. Узагальнили особливості завершення конфлікту, його наслідки та значення. Заради подолання економічного та релігійного тиску, а також визнання свого соціального стану з відповідним правовим статусом, низове і реєстрове козацтво розпочали воєнні дії, не спрямовані проти зовнішнього ворога, а проти внутрішніх супротивників. Серед них були представники місцевої та центральної адміністрації, польської та української знаті, католицькі та греко-католицькі священники, які, на думку козаків, перешкоджали визнанню їхніх прав та вольностей. Навіть при налаштуванні польського короля та сейму як колегіального представницького органу вжити репресивних заходів для припинення збройних виступів городових і низових козаків, їхній вплив на забезпечення безпеки південно-східних кордонів від нападів татар був настільки суттєвим, що наміри влади ліквідувати козацькі загони як військову силу виглядали невдалими та непереконливими.

Повстання під проводом К. Косинського та його невдачливі результати не призвели до знищення козацького руху. Навпаки, польська адміністрація стала все активніше використовувати козаків у своїх військових діях. Послідовні повстання селян та козаків на початку 1590-х років суттєво

погіршили правовий статус як реєстрових, так і низових (запорозьких) козаків. Варшавський сейм прийняв рішення про застосування репресивних заходів проти них. Це включало конфіскацію земель, доручення гетьманам ліквідувати повстанців, відновлення постанови сейму 1590 року щодо посилення контролю над підданими, щоб уникнути їхньої втечі на Запорозжя, та застосування баніції – визнання їх державними злочинцями з позбавленням частини або всіх прав. Незважаючи на спроби козацьких лідерів і гетьманів скасувати ці репресії, і на постійні виступи козаків, цей цикл тривав протягом першої третини XVII століття, поки сейм не прийняв «Ординацію Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитій» у 1638 році, яка анулювала всі права та привілеї, виборені козацтвом.

Він узаконив конфіскацію козацького землеволодіння, гетьману доручалося знищувати повсталі, поновлювалася постанова сейму 1590 р. про посилення контролю з боку центральної і місцевої влади за своїми підданими з метою недопущення їхньої втечі на Запорозжя, їх піддавали баніції, тобто визнавали державними злочинцями і позбавляли частини або усього комплексу прав. Спроби позбутися законодавчо узаконених репресій та збільшити реєстр з боку козацьких ватажків та окремих козацьких гетьманів, з одного боку, а з другого – постійні спалахи козацьких повстань, чергувалися упродовж першої третини XVII ст. доки «Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитій», ухвалена сеймом і підписана королем у 1638 р., не скасувала усі права і привілеї, які виборювалися козацтвом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Ектезис, або коротке зібрання справ, які відбувалися на партикулярному, тобто помісному, синоді в Бресті Литовському. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст). Збірник документів і матеріалів. К., 1988. С. 142-144.
2. Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. 8. 407 с.
3. Історія русів. / український переклад І. Драча. Київ: Радянський письменник, 1991. 318 с.
4. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. К.: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.
5. Лясота Еріх зі Стебнева. Щоденник II Жовтень. 1984. № 10. 97-113 с.
6. Пекалід С. Про острозьку війну під П'яткою проти низових. Українська поезія XVI с. К.: Радянський письменник, 1987. С. 196-242.
7. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. Kraków, 1887. Т. 11. 337 s.
8. Bielski J. Dalszy ciąg kroniki polskiej. Warszawa, 1851.
9. Gorski K. Historia piechoty polskiej. Krakow, 1893. 342 s.
10. Hejdenstejn R. Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Petersburg, 1857. Т.2. 454 s.
11. Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków : Nakładem Funduszu Nestora Bucewicza, 1912. 366 s.
12. Jabłonowski A. Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola, i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. Źródła dziejowe. Т. V. Warszawa, 1877.
13. Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. Krakow, 1870. 457 p.
14. Lewicki A. Dzieje narodu polskiego w zarysie. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. 499 s.
15. Lewicki A. Zarys historyi Polski i krajów ruskich z nią połączonych. Wyd. 5. Kraków : Księgarnia Gebethnera, 1912. 203 s.

16. Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584-1620. Wydał T. X-że L. Kraków, 1868. 152 s.

Історіографія

17. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / Післямова М. Ф. Слабошпицького ; Комент. О. Д. Василюк, І. Б. Гирича. Київ: Дніпро, 1991. 238 с.

18. Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. / За ред. В. Брехуненка. Київ: ІУАД, 2018. 344 с.

19. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): у 2 ч. К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. Ч. 1. 501 с.

20. Воєнна історія України: конспект лекцій / укладач П. Є. Трофименко, А. М. Ліцман. Суми: Сумський державний університет, 2022. 231 с.

21. Войтович Л. Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст. Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. 2012. Вип. 3. С. 64-79.

22. Вульф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. К.: Критика, 2009. 592 с.

23. Горобець В. На порозі Нового часу. Від Люблінської унії до кінця XVIII ст. Л., 2003. С.167-169.

24. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11-ти т. 12 кн. / Грушевський М. С. К. : Наукова думка, 1991. 544 с.

25. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Історія козацтва. Держава – військо – битви. К.: Арій, 2012. 464 с.

26. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI і XVII в. (1591-1603). Записки НТШ. 1904. Т. 60. Кн. 4. С. 1-32.

27. Жук О. Урядове регулювання колонізації українських земель у складі Речі Посполитої (1569-1648 pp.). URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/2287/1/Zhuk.pdf>

28. Захарченко П. Історія держави і права України. К.: Атіка, 2005. 368 с.
29. Захарченко П. Реєстрове козацтво як національний феномен: правові засади формування. URL: https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/5370/1/ReiestroVe_kozats.pdf
30. Зашкільняк Л. Історія Польщі : Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
31. Зашкільняк Л. Польська історія та історіографія кінця XIX – початку XX ст. в оцінці галицьких українських істориків. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkilniaka. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. Т. 3. S. 231-244.
32. Історія України: нове бачення : У 2 т. / О.І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М.Ф. Котляр та ін.; Під ред. В.А. Смолія. К. : Україна, 1995. Т. 1. 350 с.
33. Історія українського козацтва : нариси у двох томах. / В. Смолій, В. Головка, Л. Войтич та ін. 2-е видання. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. Т. I. 799 с.
34. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.Смолій (відп. ред.) та ін. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т.1. 800 с.
35. Когут З. Є. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. пер. з англ. С. Грачової. К.: Критика, 2004. 351 с.
36. Кралюк П. М. Образ козацтва в поемі Симона Пекаліда «Про Острозьку війну...». Наукові записки Національного університету «Острозька академія». 2016. Вип. 61. С. 156-160
37. Крип'якевич І. Історія козащини. Львів: Накладом фонду «Учітеся брати мої», 1934. 128 с.
38. Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольності. Жерела до історії України-Руси. Під ред. М. С. Грушевського. Львів, 1908. Т. VIII. 407 с.
39. Кульчицький С. В., Ганжа О. І. Хрестоматія з історії України. К.: Освіта, 1998. 176 с.

40. Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). Чернігів : Сіверянська думка, 1999. 212 с.
41. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / Рецензенти: В. А. Смолій, Н. М. Яковенко. НАН України. Інститут історії України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Чернігів, Сіверянська думка, 1996. 287 с.
42. Леп'явко С. Повстання К. Косинського (1591-1593 рр.). Український історичний журнал. 1994. № 4. С. 120-132.
43. Леп'явко С. Повстання К. Косинського (1591-1593 рр.). Український історичний журнал. 1994. № 5. С. 116-126.
44. Макарчук В. В. Правовий статус реєстрового козацтва в Україні.. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2017. 238 с.
45. Матях В. М. Виділення козакознавства у спеціалізовану тематичну галузь історичних знань у другій половині XIX – перших десятиліттях XX ст. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Т. 2. Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. С. 505-518.
46. Методичні рекомендації до практичних занять з навчальної дисципліни «Українські історико-гуманітарні студії» (для студентів денної, заочної і дистанційної форм навчання усіх фахових спрямувань Університету) / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова; уклад. М. В. Яцюк. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021. 185 с.
47. Мицик Ю. З нових джерел до історії повстання 1591-1596 рр. URL: https://heritage.oa.edu.ua/assets/files/mytsky_noVi_dzherela_2.pdf
48. Мірошниченко М. І. Державність і право України: генезис у європейському контексті (з найдавніших часів до початку XIX ст.). К.: Атіка, 2006. 544 с.

49. Парахіна М. Б. Українське козацтво та його роль у зовнішній політиці Великого князівства Литовського (кінець XV – початок XVI ст.). Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2012. № 4. С. 173-177.

50. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні = The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. Вид. 2-ге, випр. Київ: Критика, 2006. 494 с.

51. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. 2-ге вид. К.: Либідь, 1993. Т. 1. До середини XVII століття. 640 с.

52. Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст. / За ред. І.Б. Усенка. К.: Наукова думка, 2006. 280 с.

53. Романько І. І. Воєнна історія України. Навчальний посібник. Частина перша: Воєнна історія України первісної епохи – XIX століття. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. 372 с.

54. Руда О. В. Козацьке повстання під проводом Криштофа Косинського в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття. Чорноморський літопис. 2010. № 2. С. 132-139.

55. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI-перша половина XVII ст.). К. : Либідь, 1998. 296 с.

56. Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. К.: Наук. думка, 1993. 534 с.

57. Селянський рух на Україні 1569-1647 рр.: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Г. В. Боряк, К. А. Віслобоков, Т. Ю. Гирич. К.: Наукова думка, 1993. 534 с.

58. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Україна крізь віки. Т. 7. Київ: Альтернативи, 1999. 352 с.

59. Спробу проаналізувати оцінки Люблінської унії істориками краківського осередку XIX – початку XX ст. здійснено у статті: Руда О. Висвітлення проблематики Люблінської унії 1569 р. у працях краківських істориків зламу XIX–XX ст. Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. VIII. Дрогобич, 2004. С.146-155.

60. Стороженко А. В. Стефан Баторій и дніпровські козаки. К.: Наука, 1994. 327 с.
61. Сушинський Б. І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV – XIX століть: Історичні есе: У 2-х т. / Б. І. Сушинський. Одеса: Альфа-Омега, 1998. Т. 1. 658 с.
62. Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок XXI ст.). Л.: Світ, 2012. 512 с.
63. Українські гуманісти епохи Відродження, Ч. 2 Київ, 1990. С. 40-77.
64. Черкас Б. Козацтво на службі уряду в першій третині XVI ст. URL: history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5552-4/60.pdf
65. Шама О. І. Польсько-литовська унія та інкорпорація українських земель до Королівства Польського на люблінському сеймі 1569 р.: Дис. канд. іст. наук . К., 1996. 344 с.
66. Щербак В. Державна ідея в ранньомодерній Україні. Вінниця: ТОВ «Твори», 2019. 220 с.
67. Щербак В. Запровадження козацьких реєстрів. Магістеріум. 2019. № 44. С. 6-11
68. Щербак В. О. Реєстрові козаки на державній службі. Історія українського козацтва. у 2-х т. : Вид. 2. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 73-87.
69. Щербак В. Православна риторика боротьби за козацьку автономію у складі Речі Посполитої. *Academia terra historiae Studies in Honor of Valerii Smolii*. 2020. С. 267-277
70. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. 2-е видання. К.: Києво-Могилянська академія, 2000. 300 с.
71. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. Т. 2. / [пер. з рос. І. І. Сварника ; худож. Є. Е. Дацюк, В. М. Дозорець]. Львів: Світ, 1991. 392 с.
72. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XVI ст. до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ : Наук. думка, 1993. 416 с.

73. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., перероб. і розшир. Київ : Критика, 2006. 584 с.
74. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVIII ст. К.: Критика, 2002. 416 с.
75. Яковлев А. З історії реєстрації українських козаків в I-й половині XVI віку. Україна. 1907. Т. 1. С. 265-279.
76. Яворницький Дм. Історія запорізьких козаків.Т.2. Київ: Фоліо, 2023. 1072 с.
77. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846-1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości. Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006. 276 s.
78. Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej: W 2 t. Wyd. 4 / Wstęp J. Maternickiego, posłowie J. Dziegielewski; oprac. tekstu i przypisy J. Dziegielewski, M. Nagielski. Warszawa : Instytut Wydawniczy PAX, 2003. 795 s.
79. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. .Krakow: Nakładem Akademii Umiejętnosci, 1912. Т. 2: Epoka przedrozbiorowa. 528 s.
80. Korzon T. Historia Polski. Kijów : Wydawnictwo Rady Okręgowej, 1918. 312 s.
81. Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648. Warszawa Semper, 2000. 224 s.
82. Litwin H. Równi do równych: kijowska reprezentacja sejmowa 1569-1648. Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2009. 193 s.
83. Мądzик M. Wojny kozackie w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995). За ред. Л. Зашкільняка. Львів ; Люблін, 1996. С. 213-224.
84. Rawita-Gawronski F. Sydzi w poezyi ludowej i w historyi ruskiej Cz. 1. Rzeczpospolita. 1909. Nr 18. 30 października. S. 227-228.
85. Serejski M. Naród a państwo w polskiej myśli historycznej. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977. 331 s.